

"МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ"

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
МУЗЕЙ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

“МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ”

**Матеріали Міжнародної наукової
конференції, присвяченої
90-літтю з дня
народження видатного
українського археолога
О.І.ТЕРЕНОЖКІНА.**

**Музей історичних коштовностей України
3 лютого 1998 р.**

КИЇВ - 1998

ПАМ'ЯТІ О.І.ТЕРЕНОЖКІНА - ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГА

<i>МУРЗИН В.Ю.</i> Засновник київської школи скіфознавства О.І.Тереножкін	5
<i>ЧЕРНЯКОВ І.Т.</i> О.І.Тереножкін на перехресті проблем киммерійської археології	9
<i>ВИНОГРАДОВ В.Б.</i> Строки из писем года, “похожего на удивительный”	13

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

II тис. до н.е. - поч. I тис. н.е.:
історія та археологія

<i>БІЛОЗОР В.П.</i> Про так звані “зольники”	17
<i>ЛЫСЕНКО С.Д., ЛЫСЕНКО С.С.</i> К вопросу о происхождении случайных находок металлических украшений и оружия эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья	20
<i>КРУШЕЛЬНИЦЬКА Л.І., БАНДРІВСЬКИЙ М.</i> Ранньокочівницькі елементи в культурі Середнього Подністров'я IX-VII ст. до н.е.	23
<i>ПОГРЕБОВА М.Н.</i> О маршрутах первых походов киммерийцев в Переднюю Азию	28
<i>РУСЯЄВА А.С.</i> Про дати життя Анахарсіса і вік мудреців	29
<i>ЗУБАР В.М.</i> Про один тип археологічних пам'яток сільської території античних держав Північного Надчорномор'я IV - III ст. до н. е.	36
<i>ШЕПКО Л., ШВЕЦОВ М.</i> Скифо-сарматские комплексы в бассейне реки Калка в Приазовье	40
<i>КУБЫШЕВ А.И., КУПРИЙ С.А.</i> О некоторых особенностях скифских погребений V-IV вв. до н.э. в Северном Присивашье	44
<i>ОТРЕШКО В.М., ГАВРИЛЮК Н.О.</i> Ліпна кераміка з поселення на о.Березань (за матеріалами 1979-1984 рр.)	47
<i>ГАВРИЛЮК Н.О.</i> Сезонні перекочування номадів Північного Причорномор'я на прикладі степових скіфів	51

<i>ОЛЬХОВСКИЙ В.С.</i> Курган в системе скифского погребального комплекса	55
<i>МЕДВЕДЕВ А.П.</i> К оценке численности населения Лесостепного Подонья в скифское время	58
<i>ОСТАПЕНКО М.А.</i> Совутинське городище на о. Хортиця	62
<i>РЯБОВА В.О., СУПРУНОВ О.В.</i> Жертовник IV ст. до н.е. у кургані біля Гермонактового селища та башти Неоптолема у гирлі Тірасу	66

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>КУБЫШЕВ А.И., КУПРИЙ С.А.</i> Раскопки скифских могильников у сел Маячка и Калиновка на юге Херсонщины	72
<i>КОВІАНЕНКО Г.Т.</i> Нові дані про кургани біля с. Жаботин на Черкащині	74
<i>НАЗАРОВ О.В.</i> Нові дослідження курганів скіфського часу в басейні Росі	77
<i>СКОРЫЙ С., ХОХОРОВСКИ Я., ГРИГОРЬЕВ В., РЫДЗЕВСКИ Я.</i> Раскопки Большого Рыжановского кургана и его окружения	80
<i>РОМАНЮК В.В., БЕССОНОВА С.С.</i> Нові дослідження курганів жаботинського часу в Пороссі	83
<i>СИМОНЕНКО А.В.</i> Некоторые особенности сарматских могильников Днепровского Левобережья	86

ХРОНОЛОГІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

<i>ЧЕРНЯКОВ І.Т.</i> “Основи хронології передскіфського періоду” О.І.Тереножкіна та її сучасні аспекти	90
<i>КЛОЧКО В.І., КОВАЛЮХ М.М., МОТЗЕНБЕККЕР І.</i> Хронологія Суботівського городища	96
<i>ФІАЛКО О.Є.</i> До питання про дату Бердянського кургану	98
<i>ДУДАРЕВ С.Л.</i> О хронологическом соотношении памятников черногоровского и новочеркасского типа из Северного Причерноморья	101

<i>БЫЛКОВА В.П.</i> Хронология и этнокультурная атрибуция поселений Нижнего Поднепровья скифо-античной эпохи	105
<i>МЕЛЮКОВА А.И.</i> К вопросу о датировке ранне-скифских стрел	108

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОБНИЦТВА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ

<i>ЧЕРНЯКОВ І.Т., ПІДВИСОЦЬКА О.П.</i> Технологія виробництва джгутів каркасу пекторалі з Товстої Могили	112
<i>ПАНЬКОВ С.В.</i> Скіфські ковалі-металурги (за даними поховальних пам'яток)	122
<i>ГЕЙКО А.В.</i> Способи і методи дослідження технології виготовлення кераміки скіфського часу	125
<i>КРУПА Т.Н.</i> К технологии изготовления закрытой обуви (по материалам Херсонеса)	129

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА

<i>ОТРОЩЕНКО В.В.</i> З приводу культурної належності рогової сокирки з Дударкова	135
<i>МАХОРТЫХ С.В., КОЛЕСНИК О.О.</i> Древневосточные бляшки-розетки из Черкасской области	139
<i>ОЛЬГОВСЬКИЙ С.Я.</i> Деякі питання походження скіфського звіриного стилю	143
<i>БОЛТРИК Ю.В.</i> Про призначення скіфських бронзових навершів IV ст. до Р. Хр.	146
<i>КЛОЧКО Л.С., БЕРЕЗОВА С.А.</i> Прикраси костюма з поховання жінки поблизу с.Огоньки (Крим)	151
<i>РУСЯЕВА М.В.</i> Элливо-скифская торевтика в контексте развития монументального искусства Эллады конца V - IV вв. до н.э.	158
<i>ЧЕРЕМИСИН Д.В.</i> Петроглифические аналогии сюжетам пластического скифского и скифо-сибирского искусства	168

ПОЛИДОВИЧ Ю.Б. Композиции с оленем из Куль-Обы	172
ЧЕРНЕНКО О.Є. Про один тип гребенів скіфського часу	174
АРУСТАМЯН Ж.Г. Родина ювелірів Стрельбицьких ...	177
РОМАНОВСКАЯ Т.Е. Школа искусств и ремесел “Бецалель” и работы ее мастеров в собрании Музея исторических драгоценностей Украины	186
ВАЙНТРУБ І.В. Біблійний образ “світла” і його втілення в системі храмових символів	192

ПАМ'ЯТІ О.І.ТЕРЕНОЖКІНА

В.Ю. МУРЗІН

Інститут археології НАН України

ЗАСНОВНИК КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ СКІФОЗНАВСТВА О.І. ТЕРЕНОЖКІН

Видатний знавець старожитностей Євразії Олексій Іванович Тереножкін народився 26 листопада 1907 р. на Поволжі. Його досить складний творчий шлях вже з юності був пов'язаний з археологією, вивченню якої він не тільки віддав усі (з чотирирічною “перервою” на війну) свідомі роки, а й залишив по собі в історії розвитку цієї науки неабиякий слід.

І це зрозуміло, адже за масштабами здійсненого Олексію Івановичу поталанило прожити у науці немовби два життя: перше з них він присвятив вивченню археології Середньої Азії, одним з фундаторів якої він був, а друге - дослідженню скіфської проблеми.

Оскільки О.І.Тереножкін вважав скіфознавство окремою галуззю історико-археологічної науки, то він розглядав його проблематику через призму широкого кола питань археології передскіфського та скіфського часів Східної та Середньої Європи, Закавказзя та Передньої Азії, Казахстану, Південного Сибіру.

Не випадково в його біографії так щільно переплелися польові дослідження з головними віхами становлення його наукової концепції.

Так, наприкінці 40-х та у 50-ті роки найбільшу увагу О.І.Тереножкіна-дослідника привертала лісостепові райони Дніпровського Правобережжя. Тут йому судилося

виділити чорноліську археологічну культуру передскіфської доби; котра стала тією ланкою, яка з'єднала місцеву культуру скіфського типу із старожитностями доби бронзи. Таким чином, з'явилися достатні підстави для твердження про глибокі місцеві корені та етнокультурну спадковість населення даного регіону від комарівсько-тшинецьких племен до зарубинецьких включно. Зважаючи на цей археологічно доведений ним висновок, О.І.Тереножкін переконливо сформулював тезу про протослов'янську належність автохтонного населення Дніпровського лісостепового Правобережжя за скіфської доби. Цей висновок мав величезне значення для розуміння давньої історії України, зокрема, дозволив трактувати Скіфію як могутню державу, яка була заселена різними за походженням племенами, об'єднаними під владою скіфів-номадів.

Саме пам'ятки останніх згодом починають привертати все більшу увагу Олексія Івановича. З його іменем пов'язані розкопки Мелітопольського кургану, що став першим "царським" скіфським курганом, відкритим після значної паузи у кілька десятиріч, дослідження скіфських пам'яток Нікопольщини, Херсонщини та Запоріжжя. У цих експедиціях закладалися підвалини майбутніх досліджень Товстої Могили, Чортомлика, Огуза, Бердянського кургану та інших видатних пам'яток скіфської культури, що були проведені археологами, котрі пройшли школу "курганної археології" під керівництвом О.І. Тереножкіна.

Звернення Олексія Івановича до археології Степу відбилося не тільки у зміні маршрутів його експедицій - все значніше місце вона починає посідати і в його наукових розробках, зокрема, присвячених киммерійській темі. З'являється серія блискучих статей, в яких він

цілеспрямовано та послідовно розглядає різноманітні аспекти цієї проблеми, висвітлює окремі шляхи її вирішення. Вінцем цих зусиль став вихід фундаментальної монографії “Киммерійцы”, в якій О.І. Тереножкін переконливо довів, що культуру історичних киммерійців, яка виникає на основі більш ранньої зрубної, репрезентують пам'ятки чорногорівсько-новочеркаського типу, котрі датуються 900-750 рр. до н.е. Ця культура, на його погляд, не трансформується в скіфську, а замінюється останньою, так би мовити, “механічно”. Формувалася ж скіфська культура в глибинних районах Азії, звідки її було принесено на територію Східної Європи власне скіфськими племенами, що просунулися сюди на початку VII ст. до н.е. та підкорили місцеве киммерійське населення.

Ці події значною мірою визначили, за О.І. Тереножкіним, розвиток суспільних відносин у Скіфії. Підкорення власне скіфськими племенами місцевого населення Північного Причорномор'я призвело до загострення майнової та соціальної диференціації всередині скіфського об'єднання. Значну роль у становленні скіфської державності відіграло також завоювання номадами ряду осілих народів, що відкривало перед скіфами широкі можливості для отримання значної долі продуктів землеробства та ремесла, які виробляло підкорене населення. Це й визначило характер скіфської державності, економічною основою якої була експлуатація залежних племен та народів. Тому, на думку О.І. Тереножкіна, скіфська держава повинна була утворитися ще під час скіфських походів до Передньої Азії, а її подальший розвиток він пов'язував із включенням до складу Скіфії лісостепових районів Північного Причорномор'я.

Таким чином, концепція історії скіфів та їхньої культури, що була сформульована О.І. Тереножкіним, є розгалуженою системою взаємоузгоджених та послідовних поглядів на шляхи вирішення трьох основних, пов'язаних поміж собою питань скіфознавства: формування етносу та генезису скіфської культури - складання та характеру скіфської державності - етногеографії Скіфії. Нажаль, Олексію Івановичу не судилося самому в концентрованому вигляді та послідовно викласти свої погляди щодо усього розмаїття принципів питань скіфської історії. Разом зі своєю дружиною та науковим однодумцем В.А. Іллінською він плекав плани зробити це у фундаментальній праці, в якій розглядалися б основні археологічні пам'ятки скіфської культури в широкому розумінні цього слова та містився б нарис скіфської історії. Вони встигли здійснити лише першу частину задуму - у 1983 р., вже після їхньої смерті, побачило світ підготовлене ними зібрання археологічних джерел, що стосуються скіфської проблеми. Проте Олексію Івановичу безсумнівно вдалося здійснити іншу, чи не найголовнішу справу свого життя - він сформував та дбайливо виплекав у межах своїх поглядів київську школу скіфознавства, представники якої і зараз, зрозуміло, з урахуванням нових матеріалів та розвитку знань, працюють у тій системі наукових координат, що була закладена О.І. Тереножкіним.

І.Т. ЧЕРНЯКОВ

Інститут археології НАН України

О.І.ТЕРЕНОЖКІН НА ПЕРЕХРЕСТІ ПРОБЛЕМ КІММЕРІЙСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ

1. Монографія О.І.Тереножкіна “Киммерийцы” недаремно вважається в сучасній європейській археології останнім словом науки про пошуки киммерійських старожитностей. За загальним обсягом дослідження, кількістю зібраних археологічних джерел вона не має до сьогодні повних аналогів. Киммерійські археологічні реалії, зібрані ним, стали основою для вивчення експансії цих племен на Північний Кавказ [С.В.Махортых, 1994], у Балкано-Подунав'я [А.И.Мелюкова, 1979] та Центральну Європу [Я.Хохоровський, 1993]. В українській археології монографічне дослідження про киммерійців О.І.Тереножкіна є найбільшою і єдиною працею такого напрямку за всю історію вивчення цього загадкового і легендарного народу Південно-Східної Європи. Зважаючи на те, що історія киммерійців має відношення не тільки до Європи, але й до Стародавнього Близького Сходу [Б.Ланфранчи, 1990; М.Н.Погребова, Д.С.Раевский, 1992], праця О.І.Тереножкіна набуває великого значення для вивчення історії Стародавнього Світу взагалі. Успішні пошуки ним археологічних реалій киммерійців є не тільки прямим продовженням багатотисячолітньої традиції розвитку історії про киммерійців починаючи від Геродота, але й вагомим науковим застереженням тому колу послідовників, які почали розробляти “скептичний напрям” відносно історичності існування киммерійського етносу у Північному Причорномор'ї [Ю.А.Алексеев, Н.К.Качалова, С.Р.Тохтасев, 1993].

2. Оглядаючи зараз наукові здобутки О.І. Тереножкіна важко навіть сказати про те, що було головним у його дослідженнях, що було ближче до його “наукового серця”: скіфський чи передскіфський - кіммерійський час? Книжка про кіммерійців вийшла на схилі його наукового життя, коли вченому було близько 70 років. Шлях до написання археології кіммерійців був довгим, бо він почався ще на початку 50-х років польовими дослідженнями та статтями про виділення чорноліської культури, пам’яток передскіфського часу, захистом докторської дисертації “Передскіфський період у Дніпровському лісостеповому Правобережжі” у 1958 р., виданням визначної монографії того часу “Предскифский период на Днепровском Правобережье” [1968 р.]. Доповідь О.І. Тереножкіна “Кіммерійці” на VII Міжнародному конгресі антропологічних та етнографічних наук у 1964 р. була першою серйозною заявкою на цю тему. Значною подією на шляху до “кіммерійців” була стаття “Основы хронологии предскифского периода” [1965 р.]. В ній він звернув особливу увагу на аналогічні пам’ятки Центральної та Південної Європи, хронологія яких була певніше розроблена. Їх він використав в якості хронологічних реперів для розробки хронології пам’яток доби пізньої бронзи та раннього залізного віку Східної Європи. Мрія про написання книжки про кіммерійців, мабуть, виникла ще на початку 60-х років, про що можна гадати на підставі тієї активної переписки відносно нових знахідок “пам’яток кіммерійців”, яку провадив дослідник з багатьма археологами різних центрів України, в тому числі і з автором.

3. За кілька десятиліть О.І. Тереножкіну вдалось зібрати величезний фонд археологічних джерел не тільки на території України, а й за її межами (Північний Кавказ, Поволжжя), що так чи інакше мали відношення до

кіммерійської проблеми [А.И.Тереножкин, 1971, 1972, 1973]. Загальні аспекти “Кіммерійської археології” ним були висвітлені в окремих розділах “Археології Української РСР” [1971]; “Археологии Украинской ССР” [1986]. Порівняно з іншими дослідниками кіммерійської проблеми О.І. Тереножкіну вперше вдалося поставити її на серйозну основу створення окремого напрямку “кіммерійської археології”. Не зважаючи на дискусійний характер деяких положень “кіммерійської археологічної гіпотези” О.І. Тереножкіна, вона стала фундаментом для подальшого вивчення загалом кіммерійської проблеми з багатьма її відгалуженнями відносно зіставлення з ранньоскіфськими старожитностями, взаємозв'язку з фракійськими пам'ятками, переселення кіммерійців до Північного Кавказу, Малої Азії та в інші місця, походження та історичної долі кіммерійського етносу.

4. Досягнення О.І.Тереножкіна у галузі створення “кіммерійської археології” в наш час можна вважати заключним ланцюгом першого етапу її розвитку. Спеціалізація більшості дослідників з археології в окремих її галузях за системою періодизації призвела до певного розриву у вивченні окремих археологічних культур і тим більше етносів, що розвивалися протягом довгого часу. Це особливо стосується кіммерійської проблеми. Для О.І.Тереножкіна характерна непослідовність у визначенні хронології, генетичного походження пам'яток пізньої бронзи та раннього залізного віку Північного Причорномор'я. Створена ним хронологія пам'яток сабатинівського та білозерського типів до сьогодні знаходить підтримку у дослідників. Але у визначенні походження він спирався на гіпотезу О.О.Кривцової-Гракової [1955] про їх появу у Північному Причорномор'ї внаслідок переселення зрубних племен з території Поволжжя, хоча за цією гіпотезою їх

хронологія була зовсім протилежною. Основні етнічні визначення О.О. Кривцової-Гракової про зв'язок зрубної культури з історичними спорідненими за культурою іраномовними кіммерійцями та скіфами також входили у протиріччя з гіпотезою О.І. Тереножкіна про зв'язок зі зрубною культурою тільки кіммерійців.

Дослідження пам'яток сабатинівської та білозерської культур, проведені українськими археологами у 60-80-х роках [И.Н.Шарафутдинова, 1968, 1982, 1986; И.Т.Черняков, 1964, 1975, 1985; Я.П.Гершкович, 1992; В.Н.Клюшинцев, 1993] кардинально змінили наукові уявлення про їх походження, зміст та розвиток. Сабатинівська культура виявилася найбільш розвиненою у Східній Європі землеробсько-скотарською культурою із складним плануванням довго існуючих поселень з глинобитним чи кам'яним домобудівництвом, розвиненим бронзоліварним ремеслом. Великі поселенські центри, досліджені у Південному Побужжі, дозволили вбачати в них археологічні реалії "міст кіммерійських" Гомера [И.Т.Черняков, 1989]. Спорідненість матеріальної культури сабатинівських пам'яток та культур Ноа і Кослоджени стали основою для відновлення гіпотези про спорідненість кіммерійців та фракійців [И.Т.Черняков, 1993]. Генетичний зв'язок основних категорій матеріальної культури Сабатинівки, Білозерки та поховань ранніх кочовиків (кераміка, металеві вироби, тощо), безумовно, свідчать про сталий розвиток великої етнічної групи на півдні України, якою могли бути лише згадувані в письмових джерелах кіммерійці. До цього висновку майже дійшов і О.І.Тереножкін, але чомусь у своєму дослідженні представив археологічні пам'ятки, пов'язані тільки з пізніми кіммерійцями-кочовиками. Протиріччя, пов'язані зі зрубною гіпотезою відносно

походження пам'яток сабатинівського та білозерського типів, новими даними досліджень цих пам'яток у Північному Причорномор'ї не дали змоги О.І. Тереножкіну охопити всю велич "кіммерійської археології". Його висновки відносно хронології пам'яток сабатинівського, білозерського типів, поховань ранніх кочовиків, їх взаємний генетичний зв'язок можуть бути використані для створення нової періодизації "кіммерійської археології":

1. Ранній або сабатинівський етап (XIV-XII ст. до н.е.).
2. Середній або білозерський етап (XII-X ст. до н.е.).
3. Пізньокіммерійський етап (IX-VII ст. до н.е.).

В.Б. ВИНОГРАДОВ

г. Армавир, Россия, Педагогический институт

СТРОКИ ИЗ ПИСЕМ ГОДА, "ПОХОЖЕГО НА УДИВИТЕЛЬНЫЙ"

В марте 1957 г. за доклад на III Всесоюзной студенческой археологической конференции (г. Москва) я - студент 2-го курса Грозненского госпединститута - был премирован небольшой библиотечкой специальной литературы. Так открылись для меня научные труды Алексея Ивановича Тереножкина и Варвары Андреевны Ильинской. Затем, став студентом кафедры археологии МГУ, убедился сколь высок был их авторитет в глазах одного из моих наставников профессора Б.Н.Гракова. В качестве варианта рассматривался тогда вопрос о получении от Алексея Ивановича рецензии на выполненную мною работу.

Как ни обидно, но эпизод личного знакомства не удержался в памяти. Зато в собственном эпистолярном архиве (сильно пострадавшем во время ухода из Чечни в 1991 г.) сохранилось около 40 писем А.И. Тереножкина, полученных в 1970-х гг., когда Алексей Иванович строго, даже придирчиво оценивал мою рукопись, ставшую основой докторской диссертации, защищенной в феврале 1973 г. с его участием в качестве официального оппонента; вел со мною интенсивную, сперва сугубо деловую, а потом все более открытую, душевно значимую переписку; непосредственно участвовал в организации моих первых приездов в Киев, где я с великим удовольствием оппонировал диссертациям В.Ю.Мурзина, Е.П.Бунтян, а в последующие годы - С.В.Махортых, В.А.Колотухина, Е.В.Черненко, А.А.Моруженко, С.В.Полина...

Многое вспоминается... И шемит сердце... А сегодня я решил обратиться к письмам Алексея Ивановича 1977 г. и показать отдельные их фрагменты, раскрывающие некоторые грани наших взаимоотношений, сыгравших свою особую роль в моей судьбе.

28 марта: "... Вы пишете, что с рецензией (на "Киммерийцев") не вытанцовывается по разным причинам. Ну, Бог с ней, не наживайте себе из этого заботу. И у меня на многое нужное не хватает ни времени, ни сил..."

7 апреля: "... Добрый друг, не болейте, приезжайте на конференцию, где поговорим близко о разных вещах..."

3 июня: "Дражайший Виталий Борисович, наконец-то сборник "Скифия и Кавказ" с прекрасной Вашей, Сергея (Дударева) и А.П. Рунича статьей сегодня пошел в производство... Я считаю (так считают и все мои товарищи), что он является самым хорошим по сравнению со всеми предыдущими, так как в нем печатаются

замечательные труды, написанные великолепно; что в сборнике мы решительно вышли за административные границы Украины; что сборник исключительно проблемный...”.

20 октября: “Мне Вы, дорогой Виталий Борисович, и Сергей (Дударев) доставили особое удовольствие: я и Варвара Андреевна пережили несколько весьма счастливых часов, получив от Вас интереснейшее письмо и зарисовки... Спасибо за удивительное сообщение... Сергей мне писал, что была находка железного молотка. Это великолепно!... С сердечным приветом Вам, Вашей семье и Вашему милому Сергею...”

2 октября: “Дорогой, все ТВОИ (такое нечастое обращение я воспринимал, как выражение полнейшей близости. - В.В.) книжки получил, - большое спасибо. Рад, что Вы успешно работаете и многого добиваетесь в своих поисках...”

2 ноября: “...Нумизматические сборники прекратились у нас в издании, так что их редактор Анохин ничем помочь не может. Польские деньги XVII в. для наших сборников “Археология” слишком поздний материал, как сказал мне И.И.Артсменко. Говорил и с редактором “Украинского исторического журнала”, но и там содействия не нашел. Так-то вот, не обессудь, помочь ничем не смог...” (Хлопоты эти связаны с поиском возможностей оперативной публикации уникального Махкетинского клада польско-шведских монет из Чечни. Вскоре он был издан в Польше, Великобритании, СССР. - В.В.).

9 декабря: “Дорогой и милейший Виталий Борисович, глубоко сожалею о том, что Вы не смогли приехать на мой день 70-летия... Получил множество адресов, привезенных из пределов от Самарканда до Кишинева (самаркандец надел на меня тубетейку, чапан и

поднялся платком, чем произвел эффект). Дорого было в этом, Виталий Борисович, не честь, а то, что люди, которые так жестоко преследовали меня и Варвару Андреевну, оказались окончательно обескуражены. Дело в том, что в конце декабря мне и Варваре Андреевне, как о том говорят абсолютно все, будет присвоено звание лауреатов Государственной премии Украины, а для меня после недавнего получения звания заслуженного деятеля науки это уже чрезвычайно!... Такой выдался мне этот год, похожий на удивительный... Бог правду видит, да не скоро (к сожалению) скажет. Правда пришла, только я перешел в 8-й десяток лет, когда физические силы слабеют...”

С трепетом и неизбывной благодарностью перечитываю я эти строки - искренние, отмеченные своеобразным характером Алексея Ивановича. Пусть послужат и они сохранению святой памяти о нем - яростном труженике и жизнелюбце!

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я

II тис. до н.е. - поч. I тис. н.е.:

історія та археологія

В.П. БІЛОЗОР

Інститут археології НАН України

ПРО ТАК ЗВАНІ “ЗОЛЬНИКИ”

Чи не найбільш загадковими, а разом з тим найменш дослідженими археологічними об'єктами на території Східної Європи перехідної доби від бронзи до заліза є так звані “зольники”. Їх датування (XIII - XI ст. до н.е.) практично збігається з межами, що традиційно відводяться в історичній періодизації для раннього залізного віку. Наявність зольників відмічено для таких археологічних культур, як Ноа, Бабадаг, Бассарабі, Білогрудівська, Черноліська, Скіфська Лісостепова. Є свідчення про наявність зольників у культурах ранньої залізної доби Північного Кавказу (Кобанська, Протомеотська). З огляду на те, що лише незначна кількість зольників була археологічно досліджена, у справі класифікації та типізації зроблено поки що небагато. Втім, вже зараз вважається за можливе вказати на їх найхарактерніші риси.

У “класичному” вигляді зольник раннього залізного віку є земляним узвишшям, подібним до невеликого кургану, діаметром від 15 до 50 м, висота його коливається в межах від ледь помітного пагорба до 2 м. У зольниках найчастіше спостерігається доволі складна стратиграфічна будова. Нижній шар зольника утворює

штучна глиняна площина, продукована навмисним зняттям верхнього, чорноземного шару землі. Часто-густо ця площина обпалена, у центрі ґрунт іноді пропалений на декілька десятків сантиметрів. Далі йде шар однорідної щільної сажі (золи), одержаний при перепаленні великої маси соломи, хмизу, перегною чи чогось подібного. Як правило, цей шар насичений величезною кількістю ламаної та обпаленої кераміки, уламками та цілими формами предметів побутового призначення, шлаками і т.п. Поверхня цього золистого шару вкрита материковою глиною товщиною 10-20 см, а іноді і більше. На поверхні цього шару знов повторюється ситуація, що описана для нижнього горизонту: обпалений майданчик, золистий шар, насичений черепками. Таких прошарків у зольнику може бути декілька. Досить часто увесь нижній горизонт зольника зритий ямами різної глибини та нерегулярних форм, що не містять нічого, окрім сажі та різних уламків обпалених черепків. Значна кількість фрагментів та цілих форм, вилучених на зольниках, репрезентована чорно-лисковою керамікою. Ні житлових будівель, ні будь-яких інших об'єктів, що могли б свідчити про зольники як місця проживання людей не має.

Звісно, що такі загадкові археологічні об'єкти викликали жваву дискусію про їх призначення. Спочатку їх інтерпретували як кургани, О.І.Тереножкін пропонував вважати їх за житла чи звалища біля них, хоч і відмічав різницю між останніми та зольниками. С.С.Березанська схильна вбачати в зольниках свідчення звичаю, що пов'язаний з культом вогню та родинного вогнища, Б.О.Рибаків гадає, що це ритуальні вогнища, присвячені моментам солярного циклу, які святкували праслов'яни.

Як бачимо, усі пропонувані пояснення сповнені протиріч: зольники не можуть бути інтерпретовані як житла з огляду на їх різку відміну від реально дос-

ліджених житлових приміщень відповідних культур. Сумнівне і їх призначення як ритуальних багать праслов'ян, адже вони поширені на таких територіях, де будь-коли в давнину був відсутній слов'янський етнос. На наш погляд, шляхом до розуміння є той факт, що скрізь, де зустрічаються зольники, були поширені культури з широким використанням чорнолискованої кераміки. За етнографічними даними (індіанці південного заходу США та Мексики, аборигени Нової Гвінеї та ін.) для виробництва чорнолискованої кераміки в примітивних умовах використовуються такі прийоми: на місці обпалення кераміки знімається гумусний шар з метою одержання чистої площадки, на якій встановлюється один на одному, готові до обпалення горщики. Посудини обкладаються сухим кізяком, великою кількістю попелу, черепків, глиняними та металевими предметами, що втратили ужиткову цінність. Все це необхідно для підтримання відповідної температури. Потім зверху нагромаджується величезна кількість хмизу і багаття запалюють. У подальшому, щоб пригасити вогнище та викликати якомога більше диму для обвуглювання та, таким чином, отримати чорну поверхню на посудинах, вогнище знову посипають кізяком та попелом. Після того, як посудини вже випалено, попелище вкривається шаром глини з ям, що були викопані тут же, на вільних місцях майданчика, в потім увесь цикл повторюється знову.

Як бачимо, в описуваному прийомі виготовлення чорнолискованої кераміки знайшла дзеркальне відображення ситуація, яку спостерігають археологи в зольниках Східної Європи. Принагідно зазначимо, що зольники з'являються спершу в культурах західного регіону, звідки йшло проникнення чорнолискованих керамічних форм на схід. Допоміжним аргументом, що підтверджує можливість інтерпретації зольників (врешті

найбільш типових з них), як місць виробництва чорноліскованої кераміки, є розкопки зольника: чорноліської культури біля с. Комарів Кельменецького району Чернівецької області. Тут, окрім десятків ям, звідки виймали глину для спорудження "повторних" майданчиків, знайдено також котлован з глиняним замісом, що вочевидь використовувався для виготовлення кераміки. Зольник біля с. Комарів знаходився на мису в заплаві Дністра, де були відсутні поселення чи знахідки відповідного часу. У безпосередній близькості від зольника була розкопана давньоруська гончарна майстерня XI-XIII ст. Відповідне їй за часом поселення Бакота знаходиться на лівому березі. Неподалік знайдено гончарні печі черняхівської культури. Цілком зрозуміло, що у різний час це урочище використовували з однією метою виробництва кераміки, зважаючи, мабуть, на наявність тут покладів глини, придатної для гончарної справи.

ЛЫСЕНКО С. Д., ЛЫСЕНКО С. С.

Институт археологии НАНУ

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ СЛУЧАЙНЫХ НАХОДОК МЕТАЛЛИЧЕСКИХ УКРАШЕНИЙ И ОРУЖИЯ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ ИЗ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

В настоящее время с территории Среднего Поднепровья известно более 300 случайных находок металлических украшений и оружия эпохи поздней-финальной бронзы (16-8 вв. до н. э.). Около 250 из них имеют привязку к 130 пунктам. Такое количество "случайных находок" тем более поразительно, если учесть: что на таких широко исследованных поселениях как Пустынка, Мош-

ны, Чикаловка найдено всего несколько мелких бронзовых предметов (Березанская, 1982, с.135). Кроме того ни один предмет из перечисленных выше категорий металлических изделий не имеет привязки к бытовым объектам (даже в редких случаях находок на поселениях, что дает возможность рассматривать находки из культурного слоя в контексте "случайных находок").

По мнению многих ученых, могильники "более реально, чем поселения отражают количество находящихся в употреблении металлических изделий" (Березанская, 1982, с.136). В ряде случаев есть сведения, что бронзовые украшения чернолесской культуры (далее ЧЛК) найдены вместе с костями (Лука, Луковица, Ржищев, Стретовка - пережженные; Марьяновка). Следы действия огня на многих браслетах этой культуры дали возможность А.И.Тереножкину предположить, что эти находки маркируют места могильников с кремацией (Грищенцы, Бобрица, Хмельна, Канев, Карандинцы, Гули, Леплява). Однако предпринятая им в 1953 г. попытка отыскать могильники в районе Ржищева и Канева не дала результатов (Тереножкин, 1961, с.43, 44). Полностью разделяя мнение А.И.Тереножкина относительно изделий со следами действия огня, считаем возможным рассматривать "случайные находки" металлических украшений и оружия (особенно целых изделий) без следов пребывания в огне в качестве предположительных свидетельств разрушенных ингумаций и кенотафов.

На территории Среднего Поднепровья, Волыни, Прикарпатья, Подолии, Юж.Белоруссии, Брянщины авторам статьи известно около 220 могильников и отдельных погребений эпохи поздней-финальной бронзы. Исходя из того, что в скифское время значительное количество металлических украшений найдено на

поселениях (возможно это связано с "высвобождением" цветного металла благодаря широкому применению железа), вероятность связи "случайных находок" бронзовых украшений и оружия с могильниками, по нашему мнению, повышается по мере их удреждения. Особое внимание привлекают пункты Витачев, Головятино, Грищенцы, Канев, Киев (Десятинная-Владимирская), Козинцы, Леплява, Переяслав-Хмельницкий, Ржищев, Самовица, Староселье, Хмельна, где найдено 4 и более бронзовых украшений и предметов вооружения, а также район Гельмязова и пункты на которых обнаружены человеческие кости. Разновременность многих находок может оказаться свидетельством больших долговременных могильников, что для правобережной лесостепи достаточно типично (Войцеховка, Гордиевка, Комаров, Малополовецкое). За рамками работы остались находки с западных областей Украины. Открытым остается вопрос о многих т.н. "кладах".

Исходя из того, что на Северной Украине достоверно зафиксированные находки кельтов в погребениях не известны, предположение о связи кельтов с разрушенными погребениями может вызвать много возражений. Однако, следует обратить внимание, что ряд приведенных кельтов, в частности из Козинцев, изготовлен из металла, химические группы которого связаны с Волго-Уралем (Черных, 1976). В сейминско-турбинских могильниках этого региона кельты доминируют среди металлического инвентаря могильников наряду с копьями и кинжалами. Кроме того в Среднем Поднепровье найден ряд 4-гранных кельтов орнаментированных поясом в виде лесенки, происхождение которых можно выводить от сейминско-турбинских (Тереножкин, 1961, с.120-121). Обратим внимание также на тот факт, что в громадном большинстве случаев в сейминско-турбинских погребениях отсутствуют

человеческие останки, равно как и надмогильные сооружения (Черных, Кузьминых, 1997, с.84). Не исключено, что значительное количество находок бронзового оружия эпохи поздней бронзы в Среднем Поднепровье связано с существованием здесь воинских погребений, подобных сейминско-турбинским.

ЛИТЕРАТУРА

1. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы.- К.: Наук. думка, 1982- 212 с.
2. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.- К.: изд. АН УССР, 1961. - 245 с.
3. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на юго-западе СССР. - М.: Наука, 1976. - 302 с.
4. Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Памятники сейминско-турбинского типа в Евразии//Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М.: Наука, 1987, с.84-105.

Л.І.КРУШЕЛЬНИЦЬКА, М. БАНДРІВСЬКИЙ
м. Львів, Наукова Бібліотека ім. Стефаника

РАННЬОКОЧИВНИЦЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В КУЛЬТУРІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я ІХ-VІІ ст. до н.е.

В останній час чим раз більша увага приділяється територіям, які розташовані в зонах стику різних за походженням культур. Саме до таких відносимо Середнє Подністров'я, культура якого в період раннього заліза зазнавала впливів із середовища суміжної висоцької культури, так і з більш віддалених балкано-дунайських центрів. Менше наголошувалося на зв'язках носіїв непоротівської групи пам'яток із східними культурами

типу Чорногорівки і Новочеркаська. Вплив цих культур виразно фіксуємо на деталях кінського спорядження та озброєння, які, як відомо, є визначальними для ранньокочівницьких суспільств.

З погляду на призначення ці речі ділимо на три групи. До першої відносимо кінську упряж та її оздоблення; до другої - зразки металевої зброї; до третьої ударну кам'яну зброю (циліндричні молотки і булави). Перша група представлена чотирма зразками: вудила типу Костянтинівка-Ендже з Теремків, половиною однокільчастих бронзових вудил із Соکیلця, парою залізних стрижнеподібних псаліїв із залізними однокільчастими (?) вудилами з кургану в Лоевцях та парою бронзових псаліїв чорногорівського типу з Мошанецького скарбу.

Вудил типу Костянтинівка-Ендже відомо 8 екз., чотири з яких походять із Північного Кавказу (причому, два найбільш подібних до теремківських знайдено в могильнику Чишхо в Адигеї). Такі вудила з'являються на Північному Кавказі наприкінці VIII - першій половині VII ст. до н.е. під впливом вузdechних комплексів асіро-урартського походження [Погребова, 1984; Вальчак, 1992]. Половина однокільчастих бронзових вудил з підвісом із Соکیلця має елементи, властиві лише для кіммерійської культури: рифлення у вигляді квадратиків на стрижні, конструкція підвісу, чотирипелюсткова розетка на його голівці (паралелі - курган Уашхиту, кінська упряж із кургану Аксай біля Ростова). Співіснування цих ознак на Сокілецьких вудилах вказує, на думку С.Махортих, на самий кінець передскіфського часу в межах останньої чверті VIII - поч. VII ст. до н.е. До цього ж часу належать, мабуть, залізні псалії і фрагменти однокільчастих (?) вудил із кургану в Лоевцях, який Л.Крушельницька [1985] відносить до кінця середнього горизонту пам'ятки в Непоротове, тобто, ще напередодні

часу основного поширення західноподільських курганів. Кароля Мецнер-Небелсік [1994] датує псалії і вудила з Лоевецького кургану останньою чвертю VIII ст. до н.е., а Т.Кеменцей [1994] синхронізує цей курган з пам'ятками кінця новочеркаського часу. Псалії з Мошанця [Смірнова, Войнаровський, 1994] представляють різновид псаліїв, які поширені, в основному, в північно-східній зоні пам'яток чорногорівського типу, хоча відомі і в Центральній Європі [Чернотин, Карміна]. Пізні зразки таких псаліїв знайдено також в комплексах із двокільчастими вудилами.

До першої групи відносимо також лунниці, що прикрашали вуздечку. Одна фрагментована лунниця походить із Мошанецького скарбу, друга - із Бернашівського могильника [Гуцал, 1993]. Лунниці аналогічної форми знайдено в Камишеवासі, Сержень-Юрті в Чечні (пох.№ 56), на Суботівському городищі та в Центральній Європі (Балта-Верде, пох.№ 2, Біхаругра, Батіна, Фюзешабоні, пох. №3).

Друга група представлена суцільнолитим бронзовим стилетом із Руських Фільварків біля Кам'янця Подільського. Стиллет має короткий завужений на кінці дволезовий клинок, гарду з гострозаточеними краями і Т-подібне навершшя [Сулімірський, 1936]. Стиллет датуємо в межах другої пол. VIII - першої половини VII ст. до н.е. [Бандрівський, 1994]. Третя група представлена кам'яними циліндричними молотками на Середньому Дністрі (Непоротів, Григорівське городище, Дністрова-Лука та ін.) та висоцькій культурі, у якій вони співіснують із кам'яними булавами (Висоцьке, Лугове, Золочів). Циліндричні бойові молотки пов'язують із кіммерійською культурою. Однак, в степовій частині Українського Причорномор'я, зайнятій, в основному, пам'ятками чорногорівського типу, знаємо лише один молоток (Кобяковське поселення). У кобанській культурі Центрального

Кавказу і Чечено-Інгушетії кам'яні циліндричні молотки становлять одну з найхарактерніших її ознак [Виноградов, Дударев, Руніч, 1980; Козенкова, 1982]. Крім названих груп речей, осібно місце посідають Михалківські скарби, до зооморфних фібул яких знаходимо стилістично близькі аналогії у кобанській і колхидській культурах [Крушельницька, 1985].

Картографування згаданих пам'яток показує, що металеві речі ранньокочівницького (кіммерійського?) типу - кінське спорядження і зброя, компактно згруповані в межиріччі Жванчика й Ушиці та в придністровській частині Північної Буковини. Їх датування можливе в межах VIII - першої чверті VII ст. до н.е. Поява їх у цих районах пов'язана, мабуть, з приходом нового населення ззовні, яке підтримувало зв'язки із Кавказьким регіоном. На початку ранньоскіфського часу ці контакти продовжуються, свідченням чого є кістяне навершья келермеського типу з Ніври та Збручі. Вплив культури номадів у цей час позначився і на території черепинсько-лагодівської групи. З Лагодова маємо два масивних втульчастих вістря стріл із листоподібною ромбічною голівкою, а зі Львова один асиметрично-ромбічний наконечник жаботинського типу, аналогії до якого є в Краснознаменському кургані № 9 та в кургані № 524 Жаботина [Галаніна, 1995].

Розглянуті матеріали дають підставу припускати, що той специфічний "ранньокочівницький наліт", який має у своїй культурі західноподільська група (в основному, зброя, кінське спорядження), почав формуватися не з приходом скіфів, а раніше - ще у передкелермеський, а можливо і у чорногорівський час. У період після передньоазіатських походів скіфів, культура носіїв західноподільської групи вже існує і вбирає в себе лише нові елементи, які можемо пов'язувати

із віяннями моди того часу чи імпортами (речі у звіриному стилі), але аж ніяк не переселенням самих скіфів на Середнє Подністров'я. Останнє твердження не потребує особливих доведень, оскільки на території поширення західноподільської групи в похованнях покищо не виявлено жодного скіфського акінака, окрім знахідки в кенотафі в Ленківцях (тоді як східніше цей тип зброї супроводжує чи не кожную могилу воїна), не знайдено притаманних для скіфів поховальних споруд (катакомби, підбої), промовистою, зрештою, є цілковита відсутність на Середньому Дністрі кам'яних скіфських баб, які починають поширюватися, причому досить щільно, з території Побужжя і далі на схід [Ольховський, Евдокимов, 1994].

Кардинальні зрушення в культурі середньодністровських племен, які призвели до виникнення західноподільської групи відбулися у ній у чорногорівсько-новочеркаський період. Саме з цього часу виразно фіксуються сліди перебування на Середньому Дністрі певного контингенту з елементами ранньокочівницьких культур (кінець середнього горизонту Непоротова). Матеріали, які засвідчують його перебування тут, заслуговують на особливе підкреслення, оскільки дають підстави вважати, що вплив кіммерійської культури на Центральну Європу міг здійснюватися не лише через Подунав'я і Південні Карпати, як ми це уявляємо сьогодні, але й вгору по Дністру, з виходом через Верецький і Ужоцький перевали на Середньодунайську низовину.

М.Н. ПОГРЕБОВА

г. Москва, Россия, Институт востоковедения РАН

О МАРШРУТАХ ПЕРВЫХ ПОХОДОВ КИММЕРИЙЦЕВ В ПЕРЕДНЮЮ АЗИЮ

Древневосточные письменные памятники, в той или иной степени упоминавшие киммерийцев, хотя и порождают взаимоисключающие трактовки по частным вопросам, не оставляют сомнения в реальности пребывания носителей данного этнонима в Передней Азии на протяжении конца VIII-VI вв. до н.э.

Анализу этих источников посвящена фундаментальная монография А.И.Иванчика, несомненно являющаяся важнейшим шагом на пути исследования киммерийской проблемы [Ivantchik, 1993; Иванчик, 1996]. После подготовки монографии А.И.Иванчик обратился и к выделению археологических следов пребывания киммерийцев в Передней Азии, но в целом этот вопрос еще остается достаточно спорным.

Настоящее сообщение ставит целью определение района примерной локализации страны Гамир ассирийских текстов эпохи Саргона II, т.е. конца VIII в. до н.э.

Как известно, А.И.Иванчик предложил локализовать Гамир к северу от тех областей, куда урарты совершали сравнительно постоянные походы и которые со значительной долей условности считаются северной границей Урарту. Однако же подобная локализация, основанная на интерпретации, а не на прямых указаниях ассирийских или урартских текстов, вызывает определенные сомнения.

Анализ ситуации, сложившейся в Урарту к концу VIII в. до н.э., позволяет, как кажется, рассматривать в качестве региона возможной локализации Гамир области,

расположенные не к северу, а к востоку от границ Урарту.

Эти соображения определили обращение к памятникам Восточного Закавказья и Ирана, содержащим элементы конского убора “евразийского” типа. Указанные предметы неоднократно привлекали внимание исследователей [Медведская, 1993; Эрлих, 1994 и др.].

Признавая определенную связь этих необычных для Передней Азии вещей с походами сюда носителей доскифского комплекса, исследователи расходятся во взглядах, как на их точную датировку, так и на направление движений, приведших к появлению евразийского конского убора в закавказско-переднеазиатском регионе.

В свое время А.И.Тереножкин обратил специальное внимание на элементы конского убора соответствующего типа в Восточном Закавказье [1971] и новое обращение к этой теме является данью его памяти.

А.С.РУСЯЄВА

Інститут археології НАН України

ПРО ДАТИ ЖИТТЯ АНАХАРСІСА І ВІК МУДРЕЦІВ

Анахарсіс - один з небагатьох мудреців Еллади, дати життя якого не відзначені в писемних джерелах. Сучасним дослідникам це дає привід вільно оперувати різними даними, відхиляючи одні свідчення як недостовірні і вигадані античними авторами, але приймаючи на віру інші. У зв'язку з цим причина його подорожей змінюється, а час життя, - як це не

парадоксально, - визначається інколи лише близько середини VI ст. до Р.Хр. Безперечно, що в такому випадку взагалі не ясно, скільки ж жив Анахарсіс і чому він здобув славу мудреця на тій землі, яка так славилася завжди великою кількістю власних софістів.

Найраніші згадки про нього наводяться мудрецами першої половини VI ст. до Р.Хр. Ферекідом Сіроським та, певною мірою, Хілоном Лакедемонським. Проте найдокладніші розповіді залишили Геродот, Діодор Сицилійський та Діоген Лаертський. Хоча твір античного біографа Діогена Лаертського "Про життя, вчення і вислови славетних філософів" - нерідко критикується, в ньому все ж таки є чимало подробиць, в тому числі і хронологічних, без яких не обходиться зараз жоден дослідник античної культури.

Насамперед, привертає увагу, що в багатьох писемних джерелах зафіксовано факт знайомства Анахарсіса з Солоном в Афінах, що загалом навряд чи можна вважати неправдоподібним. Виходячи з різних міркувань щодо його скіфо-еллінського походження, паве-

Портрет Анахарсіса

дених дат в античній літературній традиції і визначаючи реальність зустрічі цих двох мудреців, можна вважати, що Анахарсіс побував в Афінах приблизно в межах 594-584 рр. до Р.Хр. Якщо Анахарсіс відбув до Еллади в молодому віці, то є всі підстави припускати, що він народився в 620-610 рр., або й дещо раніше.

Звернемо увагу ще на одну дату, вірніше, певний відрізок часу. Діодор Сицилійський і Діоген Лаертський, запозичивши свідчення з якихось ранніх творів, відзначили, що Анахарсіс відвідав правителя Лідії Креза, який царював в 560-546 рр. Геродоту також було відомо, що в Сарди, які “прославилися своїм багатством, стали прибувати з Еллади всі мудреці, що були там на той час, але кожен з свого власного приводу.” Проте історик розповів тільки про зустріч Креза з Солоном. Але саме ця зустріч викликає найбільше сумнівів у вчених.

Діодор Сицилійський писав, що в один час до Креза прибули “скіф Анахарсіс, Біант, Солон і Піттак, яких він на бенкетах і зібраннях відзначав великими почестями, показуючи їм свої багатства і могутність своєї влади”. З них лише Піттак навряд чи міг відвідати лідійського царя за часів його правління. Всі інші, цілком можливо, були живі. Точна дата народження і смерті Солона невідома, а вік визначається в межах 80-ти років. Проте всі знають, що він помер вже після того, як в Афінах у 560 р. його родич Пісістрат став тираном.

При цьому звертає увагу явна розбіжність в розповідях Геродота і Діогена Лаертського щодо десятилітньої подорожі Солона. На з'ясуванні її часу

* Невідомо, які джерела було покладено у визначення абсолютних дат життя Анахарсіса: 638-559 рр. до Р.Хр. Див.: Таранов П.С. 120 філософов. Жизнь, судьба, учение. - Симферополь, 1997. - Т.1. - С.5.

варто хоча б коротко зупинитися, оскільки вона проливає світло і на хронологію життя Анахарсіса. Невідомо чому, але Геродот чомусь вважав, що афінянин відправився у подорож одразу після встановлення своїх законів. Вони не могли бути порушені, бо його співгромадяни дали клятви дотримуватися їх впродовж десяти років. “Ось чому Солон поїхав з Афін, але він також бажав оглянути чужі краї. Він прибув у Єгипет до царя Амасіса і в Сарди до Креза”, - саме цією заміткою Геродот збив з пантелику багатьох істориків. Згодом всі прийшли до висновку, що в “Історії” є помітні зрушення відносно хронології історичних подій, які стосувалися малоазійських держав. А про Солон ще й досі пишуть, що він відправився на десять років з Афін в 593 р., бував і в Єгипті, і в Лідії, але, зрозуміло, із згаданими царями зустрітися не міг. Їх царювання відноситься до більш пізнього часу.

Однак, в літературній традиції існують свідчення зовсім протилежні, але більш вірогідні. Діоген Лаертський з посиланням на Сосікрата вважав, що подорож Солон в Єгипет, Кілікію, Сарди, на Кіпр, де він і помер, відбулася в останні роки його життя після вигнання з Афін через політичну боротьбу з Пісістратом. Це набагато більше узгоджується з реальним станом справ у цьому полісі в першій половині VI ст.

Про те, що Пісістрат став таки тираном, Солон дізнався вже згодом після свого від'їзду з Афін. Плутарх нарисав, що після цієї події, яка сталася в 560 р., Солон прожив ще два роки. Інші автори наводять пізніші дати. Отже, якщо він відправився у подорож після 570 р., то немає ніяких хронологічних розбіжностей в його зустрічах з Амасісом (569-526 рр.) і Крезом (560-546 рр.).

Принаймні, ніщо не заважає думати, що розчарований, стомлений політичною боротьбою, але ще

фізично сильний і бадьорий духом, маючи свій власний корабель, Солон відправився в подорож - останню у своєму житті. Оскільки він багато мандрував ще до свого вибрання архонтом, торгуючи маслом, то побував не один раз у різних країнах і містах. Важко уявити, щоб такий сміливий і мудрий законодавець, яким був Солон, тверезо мислячий політик і людина великого розуму, спромігся одразу після встановлення законів покинути Афіни, де постійно боролися за владу, а місцева знать була обурена його нововведеннями. Скоріш за все, він до старості виступав за їх збереження. "Вже багато пізніше, коли він припинив свою діяльність законодавця, старий Солон знову пустився в море. Жадання нових знань - це його манера старіти, а може бути, і зберігати молодість: "Я старію, кожен день що-небудь пізнаючи", - писав він тоді" (А.Бонар). Так що Солон дійсно міг відвідати Креза незадовго до своєї смерті.

Отже, ми маємо дві дати, вірніше, два хронологічні відрізки з біографії Анахарсіса: 594-584 рр., коли він прибув до Солона в Афіни і той насправді там був; 560-546 рр., коли правив цар Крез і коли тут побував Анахарсіс, який знову всупереч всьому ще міг побачити вдруге Солона. Якщо це насправді було саме так, то, звичайно, тільки на початковому етапі царювання Креза. Виходячи з цих двох хронологічних прив'язок вік мудрого скіфа приблизно можна обмежити 620-610 - 550-540 рр. до Р.Хр.

За свідченнями Геродота Анахарсіса було вбито в Гілеї (лісовій місцевості), яку всі локалізують в Нижньому Подніпров'ї, після його повернення з Еллади. Вбив його рідний брат Савлій, батько Ідантірса, відомого, за Геродотом, як переможця війська перського царя Дарія. Аналіз родоводу цих царів теж може дати підстави

для того, щоб вважати, що Анахарсіс повернувся з Еллади близько середини VI ст.

Тільки тривале перебування в різних її містах, подорож з метою чому-небудь навчитися і як можна більше дізнатися, прояв неординарного мислення, його висловлювання і вірші, нарешті, вік, як психологічний і моральний критерій мудрості та мудрої старості в очах усіх, хто його знав, забезпечили йому славу мудреця, яка не згасла і після його трагічної смерті.

Майже всі відомі мудреці згідно хронології давніх авторів жили довго і вмирили в глибокій старості, що поряд з їх багатознанням і освіченістю також сприяло створенню канона "Семи мудреців". Наділені досвідом ці старі люди дуже відрізнялися від усіх інших людей у такий ранній період історії Еллади - на початковому етапі зародження теоретичних знань. Унікальний прояв розумових здібностей, вміння мислити і висловлювати свої думки у вигляді коротких і цілісних виразів не стільки заради власного задоволення, скільки для того, щоб дати привід для міркувань іншим, донести їх суть до кожного з слухачів - ось один з важливих елементів творчості мудреців. До них прислухалися, їхні вислови (апофтегми) запам'ятовували і передавали один одному, намагаючись зрозуміти їх зміст. В Дельфах проводилися змагання мудреців.

Спираючись на дані про довголіття всіх мудреців, можна вважати, що їхній життєвий досвід, бадьорість духу і працелюбство в старості також мали велике значення при зарахуванні тієї чи іншої особи до кола мудреців. Взагалі, в уявленні багатьох народів мудрість поєднується зі старістю.

Красномовною ілюстрацією цієї думки є зображення Семи мудреців на мозаїчному панно III ст. після Р.Хр.; відкритому при розкопках вілли Баальбека в

Сирії. В переплетених між собою медальйонах розміщено так звані портрети грецьких мудреців, які ведуть легендарний диспут з Сократом. В центрі між ними - муза епічної поезії Калліопа. Біля кожного портрета накреслено ім'я мислителя і його короткий мудрий вираз. Зразком для цих зображень послужили скульптурні і живописні твори в основному IV ст. до Р.Хр. Незважаючи на те, що всі вони створені фантазією художників, їх образи надзвичайно індивідуалізовані, наділені характерними рисами, які справляють враження "живих портретів". Але всі вони показані у вигляді старих людей з довгими згідно з архаїчною традицією бородами. Це, безумовно, вказує на те, що в уявленні еллінів і римлян в усі часи творці нових ідей - перші з перших софістів, які дали ключ до розкриття таємниць світобудови, були мудрими старцями. У далеко не молодому віці було зображено і Анахарсіса. Його статуя, за свідченнями Діогена Лаертського, знаходилася в Елладі і, певно, була створена (як і багатьох інших мудреців) у IV ст. до Р.Хр.

Тому навряд чи Анахарсіс повернувся з Еллади у відносно молодому віці. Традиція зараховувати до найдавніших мудреців довгожителів дозволяє вважати таким і Анахарсіса, відомого еллінам вже в літах. Звістка про його смерть на батьківщині дійшла до них одразу і не була точно зафіксована жодним з його сучасників. Внаслідок такого незнання Анахарсіс - єдиний з мудреців, чий вік не відзначено в писемних джерелах.

Проте загальне уявлення про час його життя все ж таки відоме. Він справді належав до гідної подиву і не зовсім ще зрозумілої епохи в історії Еллади - початку становлення "грецького дива", яке й стало колискою європейської цивілізації. Народження в різних місцевостях Еллади і навіть у далекій Скіфії майже синхронно

багатьох різнобічно обдарованих людей внесло свій суттєвий внесок в культурні досягнення еллінів.

В. М. ЗУБАР

Інститут археології НАН України

**ПРО ОДИН ТИП
АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК
СІЛЬСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ
ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я
IV - III ст. до н. е.**

1986 р., під час робіт експедиції Інституту археології РАН під керівництвом О.О.Масленнікова, на Азовському узбережжі Керченського півострова було досліджено археологічний комплекс, що отримав в літературі назву Генеральське-західне. Виходячи з опублікованих планів, ця пам'ятка включала центральне поселення, укріплене баштами, та будівлю, яку було зведено поряд, на пагорбі. Наявність двох валів перед цими спорудами дозволяє припускати, що спочатку було зведено укріплене поселення, що з напольної сторони було додатково захищено валом. А трохи пізніше поряд з фортецею виникла інша будівля. І фортеця, і нова будівля були укріплені другим валом. Таким чином, поселення Генеральське-західне - це археологічний комплекс, який складається з власне фортеці та будівлі, що розташована поряд з нею. В планувальному відношенні ця будівля складалася з двору, з трьох боків оточеного невеликими однотипними приміщеннями. З четвертої сторони двір був обмежений урвищем. Комплекс Генеральське-західне виник в середині другої чверті IV ст. до н. е., а загинув близько третьої чверті III ст. до н. е.

Будівля, що розташована на пагорбі, за своїм планувальним рішенням аналогічна садибам, розкопаним в околицях Ольвії (Дідова Хата I) та Північно-Західному Криму (Панське, У-6). Інтерпретуючи пам'ятку, автор розкопок вказав, що Генеральське-західне можна "розглядати і як храмовий комплекс, і як дуже багату садибу, і як факторію" (Масленников, 1995, с. 74). Однак більш точне та однозначне його визначення він не дав, а лише відніс цю пам'ятку до типу сільськогосподарських садиб елліністичного часу.

Тотожне планувальне рішення та хронологічна близькість будівлі на пагорбі поселення Генеральське-західне з так званими колективними садибами, що зафіксовані в Нижньому Побужжі та Північно-Західному Криму, дозволяють, якщо не вирішити остаточно питання про інтерпретацію цілої групи однотипних археологічних пам'яток Північного Надчорномор'я, то запропонувати найбільш вірогідний шлях його вирішення, тісно пов'язаний з особливостями соціально-економічного розвитку Боспора за доби еллінізму.

Якщо порівняти всі комплекси, що зараз відомі на території Європейського Боспору, Херсонеської та Ольвійської держав, можна виділити ті загальні риси, які дозволяють віднести їх до одного й того ж типу археологічних пам'яток. Незважаючи на деякі локальні особливості, для всіх садиб характерне "казармене" планування, що свідчить про наявність тут невеликих колективів, представники яких були об'єднані не тільки спільним місцем життя та господарською діяльністю, але й, вірогідно, релігійними уявленнями. Всі колективні садиби пов'язані з розташованими поряд з ними одночасними неукріпленими або укріпленими поселеннями та, мабуть, мали з ними спільні некрополі. Причому цікаво, що на поселенні Генеральське-західне і укріп-

лення, і садиба були захищені одним оборонним валом. І, кінець-кінцем, хронологічна близькість всіх колективних садиб дозволяє припускати, що появу таких пам'яток в різних регіонах Північного Надчорномор'я можна пояснювати, якщо не тотожними, то дуже близькими причинами.

Порівняльний аналіз колективних садиб Панське (У-6) та Дідова Хата I, який був проведений в іншому місці, дозволив зробити висновок, що в них мешкали залежні групи населення, які за своїм соціальним статусом були близькі ілотам. Причому, слід підкреслити, що виникнення колективних садиб у Нижньому Побужжі та Північно-Західному Криму є всі підстави пов'язувати з цілеспрямованою політикою античних держав щодо певних груп негрецького населення регіону. Про це насамперед свідчить розміщення таких садиб поряд з іншими типами античних поселень. Зараз важко сказати, чи в результаті завоювання, чи добровільного підкорення вказані групи населення осіли на сільськогосподарській території північнонадчорноморських держав. Однак, у даному випадку немає ніяких підстав вбачати в мешканцях колективних садиб рабів класичного типу, бо вони, поза всяким сумнівом, володіли певним майном, реманентом та, певно, повинні були сплачувати верховному власнику землі частину зібраного врожаю. Наявність поряд з колективними садибами інших типів поселень дозволяє говорити, що саме їх жителі здійснювали контроль за своєчасною сплатою, скоріш за все натуральних, податків за користування царською землею. Адже залежність типу ілотії передбачає певні форми контролю, який не міг здійснюватися лише суто економічними засобами.

Не виключено, що поява поряд з укріпленням Генеральське-західне колективної садиби може бути пов'язана з процесом осідання якоїсь частини скіфів на

землю в Східному Криму після успішного завершення війни боспорських царів за Феодосію, в якій їм діяльну підтримку надали скіфські династи. Але до повної публікації матеріалів з роскопок цієї дуже цікавої пам'ятки про це впевнено говорити ще рано, хоча поява в Східному Криму саме в другій чверті IV ст. до н. е. значної кількості варварських поселень робить таке припущення цілком вірогідним. У зв'язку з цим цікаво, що будівництво на хорі Ольвії колективної садиби припадає на час після навали військ під керівництвом Зопіріона, яку було відбито не в останню чергу завдяки допомозі скіфів.

Типологічна близькість колективних садиб в різних районах Північного Надчорномор'я з певною долею вірогідності дозволяє говорити не тільки про близькі принципи організації сільськогосподарських територій, але й схожість соціально-економічних процесів, що мали місце в Ольвійській, Херсонській та Боспорській державах протягом IV - III ст. до н. е. А це в свою чергу свідчить про широкі перспективи, які відкриває порівняльне вивчення поселенських структур для реконструкції стародавньої історії півдня нашої країни.

Л.ШЕПКО, М.ШВЕЦОВ

г. Донецк, Государственный университет

СКИФО-САРМАТСКИЕ КОМПЛЕКСЫ В БАССЕЙНЕ РЕКИ КАЛКА В ПРИАЗОВЬЕ

Одной из категорий материальных памятников, отражающих сложность и многообразие духовного мира древнего населения степей, являются погребальные памятники с местами поклонений, следами жертвоприношений, святилища. Несмотря на значительные разработки в этой области, она все же остается дискуссионной и мало изученной. В этой связи и представляют интерес новые материалы комплексов эпохи раннего железного века, обнаруженные в междуречье Кальчика, Калки и Кальца в Приазовье. Севернее Кальчикского водохранилища исследованы две цепочки курганных могильников, вытянутых по линии восток - запад и состоящих из 22 (Кремневка) и 30 (Шевченково) насыпей.

1. с. Шевченково. В могильнике, состоящем из 3 курганных групп, вытянутых в широтном направлении, исследовано 20 сооружений, большая часть из которых относится к скифо-сарматской эпохе. Курганы эпохи бронзы также использовали в последующие периоды. Скифские комплексы, датируемые второй половиной V в. - рубежом V-IV вв. до н. э., имеют много общего в конструкции сооружений. При возведении насыпи использовался камень (панцирные покрытия, пояса креpid). Сложное устройство насыпи курганов, присутствие тризн, жертвоприношений, обряды, связанные с захоронением верхового коня, колесницы, наличие в инвентаре защитного и наступательного вооружения, наборов кон-

ской узды, золотых и импортных изделий, позволяют видеть в умерших воинов-дружинников, представителей высшего слоя знати (Зарайская, Привалов, 1992). В двух могилах находилась группа предметов, связанных с культовой практикой, что не исключает возможность исполнения погребенными жреческих функций.

Сарматские захоронения были сосредоточены в одной курганной группе и находились на небольшом расстоянии друг от друга. Все характеризуются общим погребальным обрядом, сходным инвентарем и датируются второй половиной II - началом III вв. н. э. Выделяются нерядовые погребения воинов и представителей жреческой прослойки. Интерес представляют захоронения, совершенные за пределами насыпей (Шепко, 1987) и курганы, не связанные с конкретными захоронениями умерших, с площадками амфорного боя и кострищами в них.

2. Кременевка. Могильник компактно расположен на водоразделе рек Кальца и Кальчика. Исследовано 8 насыпей, относящихся к эпохам энеолита - раннего железного века. Наибольший интерес для рассматриваемой темы представляет единый комплекс, состоящий из двух рядом находящихся сооружений (7 и 5). Одно из них, к.5, представляло собой каменную конструкцию с крутыми склонами, овальную в плане (17x14 м), ориентированную по линии северо-восток - юго-запад, высотой 1,75 м, укрепленную прилегающей гумуссированной насыпью. На древнем горизонте, под сооружением, найдены горловина и ручки от амфоры IV в. до н. э.

Расположенная в пяти метрах к западу от полы конструкции к.5 насыпь к.7 покрывала кольцо кромлеха из гранитных камней диаметром около 15 м по внешнему и 10 м по внутреннему краю на глубине 0,6 м от поверхности, на уровне древнего горизонта. Внутри

кромлеха, имеющего разрывы в южной и северной частях, находился как бы котлован, заполненный черным «жирным» насыщенным гумусом. На камнях и в заполнении «котлована» находились: бронзовые - литые зеркало и котел, конский налобник, украшенный по краю пуансонным орнаментом; большое количество керамики. Датующаяся часть керамического материала представлена: фрагментами чернолаковой чашечки, блюда с пальметками, чаши на кольцевом поддоне, фрагментами красноглиняной гераклеяской амфоры IV в. до н.э., херсонесской сероглиняной амфоры с коричневым ангобом IV в. до н.э., фрагментами красноглиняных амфор с клювовидным венчиком II-I вв. до н.э., фрагментами двухствольных ручек амфор I в. до - I в. н.э. и т.д. Судя по материалам и расположению рассмотренные сооружения составляли единый комплекс, действовавший довольно продолжительное время с IV в. до н.э. по I в. н.э.

3. Шевченко-Кременевский комплекс памятников указывает на использование данного региона в течение тысячелетий, но наиболее интенсивно в скифо-сарматскую эпоху. Наличие не только комплекса погребальных сооружений и связанных с ним поминальных тризн, а и определенных культовых сооружений, возможно, даже посвященных культу Ареса (Кременевка к.5) (Геродот, IV, 69), позволяет говорить о полифункциональности памятников, которым наряду с погребальными признаками присущи и другие (храмовые, архитектурно-эстетические).

4. Регион северо-восточного Приазовья, ограниченный на западе рекой Берда, а на востоке - правыми притоками реки Миус, имеет сравнительно немного скифских памятников. В то же время на указанной территории выделяются комплексы неординарного характера: Шевченко, Мариуполь (1927 г.), Двугорбая могила

(1977 г.), Хомуш-Оба, Передериева могила (1989 г.), Рясные могилы (1989 г.) и др. При этом раскопанными памятниками вряд ли стоит ограничивать данный перечень, так как даже в рассмотренном могильнике (Шевченково) есть курган высотой 9 м, а в районе - несколько насыпей 5-7 м с крутыми склонами и камнями на поверхности.

5. С конца VI до середины V вв. до н. э. в северо-причерноморских степях оформляются первые государственные образования - союзы племен с определенной территорией, определенными местами сезонных стойбищ, с постоянными могильниками. О делении Скифии на округа упоминается у Геродота (Геродот, IV, 59,62). Б.Мозолевский считает возможным выделить три автономные области, сопоставимые с геродотовскими царствами (Мозолевский, 1990). В то же время, политическое деление Скифии могло быть сложнее и не ограничиваться тремя царствами. Так, еще один из центров выделен в Северо-западном Приазовье (Болтрик, 1990). Учитывая вышесказанное, логично предположить, что в Северо-восточном Приазовье находился еще один из округов Скифии, а район Кременевки-Шевченково был его культовым центром.

6. Наличие на памятниках материалов, связанных со скифской и сарматской эпохами, как погребальных, так и культовых, близость идеологических воззрений скифов и сарматов, длительность действия Кременевского святилища позволяют высказать предположение об особом статусе района Кременевка - Шевченково, и о возможной преемственности в использовании данного комплекса.

А.И. КУБЫШЕВ, С.А. КУПРИЙ
Институт археологии НАН Украины

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ
СКИФСКИХ ПОГРЕБЕНИЙ
V-IV ВВ. ДО Н.Э.
В СЕВЕРНОМ ПРИСИВАШЬЕ

1. Концепция истории Скифии, созданная А.И.Тереножкиным, органично увязывает в себе предложенные им оригинальные разработки основных проблем скифологии - происхождения скифов, их общественного строя и этнографии Скифии, что нашло отражение в составленной совместно с В.А.Ильинской карте Скифии (1971 г.). При определенном единообразии скифской степной культуры Северного Причерноморья попытки выделения локальных вариантов на основании анализа материалов погребальных памятников восходят еще к М.И.Ростовцеву. Им были выделены крымская и степная-днепровская группы, причем последняя связывалась с кубанской (Ростовцев, 1925).

Рассмотрение с этой точки зрения скифской степной культуры VII-V вв. до н.э. позволило И.В.Яценко выделить и этнически интерпретировать четыре локальных варианта и сопоставить их со свидетельствами Геродота (Яценко, 1959). Дальнейшее накопление и анализ материалов скифских погребальных памятников V-IV вв. до н.э. оказали их неоднородность и относительное своеобразие, что послужило основанием для выделения Крымского, Днепробугского и Днепродунайского вариантов скифской степной культуры (Ольговский, 1978, 1991).

2. Феномен скифской культуры Северного Причерноморья можно понять и осмыслить в контексте его частных проявлений. В данном случае речь идет о

скифских памятниках Северного Приисивашья. Изучение курганных могильников у сел Водославка, Новомихайловка, Маячка, Калиновка (все пункты в Новотроицком районе Херсонской области), расположенных в Северном Приисивашье, позволило выявить определенные локальные особенности, которые обусловлены их географическим положением. Здесь, Днепроовско-Молочанская водораздельная равнина постепенно переходит (в сторону Сиваша) в приморскую. Большое количество подов на бессточных равнинах этой территории позволяло на степных просторах вдали от крупных речных водоразделов содержать большие стада домашнего скота. Слабое расчленение рельефа, почти идеальная равнинность, способствовало свободному передвижению большого количества животных. Северное Приисивашье является особым природно-географическим районом ковыльно-типчаково-полынных степей и важнейшей контактной зоной с Крымом, Кавказом, Подошьем, Прикубаньем и Поднепровьем.

3. Рассматриваемые курганные группы (Водославская, Новомихайловская, Калиновская) находились в открытой степи на равнинном плато, на юге переходящей в сивашские поды, и насчитывает 24 курганных насыпей разной высоты (от 0,2 м до 2,5 м). Такое скопление курганов на небольшой территории говорит о довольно густой заселенности (расстояние между группами не превышает 20 км). Насыпи курганов сооружены из дерновых вальков, с редким использованием каменных закладов. Зафиксирована кольцевая обваловка захоронений (Водославка к № 1,8,10), состоящая из илистых вальков, с последующим укреплением первоначального ядра насыпи глинистым выкидом, иногда отмечалась илистая обмазка насыпи. В большинстве случаев насыпи окружены рвами с перемычками разно-

образной формы - кольцевыми, овальными и подтреугольными. Изредка в курганах встречались конские захоронения, которые находились как в отдельных могилах (Водославка, курганы № 6, 8), так и во входных ямах (Водославка, курганы № 1,2,8). В кургане № 8 обнаружены железные детали от погребальной повозки. Погребальные сооружения представлены ямами с подбоями и катакомбами; в одном случае у с. Маячка исследовано погребение в подпрямоугольной яме. На всех могильниках отмечены случаи подзахоронения в центральную могилу. Значительный интерес вызывают погребальные сооружения, имитирующие юрту (у с. Маячка, курган № 5 у с. Новомихайловка, курганы № 1, 2), и скифскую повозку (Водославка, курган № 2). Среди погребального инвентаря встречаются предметы вооружения: наконечники стрел, ножи, копья, дротики. На Водославском могильнике (курган № 4) и Новомихайловском (курган № 5) зафиксированы фрагменты мечей. Следует отметить и находки железных топоров. Защитное вооружение представлено фрагментами боевых пластинчатых поясов и бронзовых кнемид. Уникальной находкой является сохранившийся полностью скифский деревянный лук.

Наиболее высокие курганы Водославского могильника содержали захоронения знатных скифов. В ограбленных в древности погребениях обнаружены изделия из драгоценных металлов: массивные щитковые перстни, декоративные элементы женских головных уборов: украшение налобной повязки - золотая узорная полоска метопида с изображением грифонов, пластинки -аппликации с изображениями менад, женских божеств, около 500 золотых бляшек разной конфигурации, серебряный килик и кубок (аналогичные находки встречаются во многих скифских курганах юга Украины).

Среди типичной скифской посуды - античный импорт (миски, канфары, килики), фрагменты лепной скифской керамики, а также фрагменты гераклейских фасоских амфор (остатки тризны в ровиках).

Вещевой комплекс и погребальный обряд дает возможность датировать вышеуказанные могильники концом V - серединой IV вв. до н.э.

В.М.ОТРЕШКО, Н.О.ГАВРИЛЮК

Інститут археології НАН України

ЛІПНА КЕРАМІКА З ПОСЕЛЕННЯ НА о.БЕРЕЗАНЬ (за матеріалами 1979-1984 рр.)

Вивчення ліпної кераміки Нижнього Побужжя почалося приблизно 50 років тому. І майже тоді ж склалися два напрямки у інтерпретації цієї категорії археологічного матеріалу. В.В.Лапін бачив у ліпному посуді органічний елемент грецької матеріальної культури. “Варварська” точка зору виникла з початком вивчення ліпного посуду у складі кераміки античних поселень і в останні роки була додатково аргументована К.К.Марченком. Спробуємо розглянути цю групу посуду з точки зору скіфської матеріальної культури.

Всю колекцію ліпного посуду (244 екз.) можна розподілити на п'ять груп. *Першу*, найбільш поширену, *групу*, частка якої складає 36.4% з вивченої нами колекції, утворює посуд який умовно називається “скіфським” (табл.1). Застосовуючи цю назву, ми підкреслюємо той факт, що саме цей посуд був основним

аргументом у виділенні з складу мешканців Березані скіфської етнічної групи. Не заперечуючи того, що прошарок варварського населення серед мешканців Березані можливо і був, все ж зазначимо, що мало підстав пов'язувати його саме з степовими скіфами та їх керамікою. По-перше, степова зона у цей час була слабо заселена. Кількість так званих скіфських горщиків у степових похованнях у період VI- V ст. до н.е. - 7(за даними на сьогоднішній день). Таким чином, 87 горщиків з Березані проти 7 горщиків із всієї степової території - не є найбільш переконливим аргументом на користь скіфського походження розглянутих типів посуду. По-друге, для кочовиків власна кераміка не характерна. Скоріше, навпаки, керамічний комплекс степової зони Північного Причорномор'я формувався під впливом зв'язків з першими грецькими колоністами, в першу чергу - мешканцями Березані. Звідси і подібність горщиків з горлом у вигляді розтрубу і горщиків степових скіфів V-IV ст. до н.е., про що ми писали раніше.

Посуд другої групи належить до фракійської групи, яка складала 34.4% (табл.1) вивченого нами посуду. Від неї відрізняється посуд, який утворює третю групу, -лісостепову керамічного комплексу Березані (20,5%) (табл.1). Останню - четверту групу (8.6%) (табл.1) складає посуд, який має аналогії у комплексі гончарної грецької кераміки тому і називається нами "грецькою групою". До п'ятої групи ліпної кераміки Березані входять досить рідкісні фрагменти, які мають аналогії у посуді кизил-кобинської культури.

Вивчення невеликої частки ліпного посуду Березанського поселення дозволяє зробити деякі спостереження.

1.Звертає увагу невелика частка ліпного посуду у керамічному комплексі поселення не більше 12 % від усієї

кераміки (за даними К.К.Марченка, В.А.Назарчука). Якщо об'єднаємо ліпний посуд з кухонним гончарним (табл.2), одержимо відсоток кухонного посуду поселення на о. Березань - не більше 15% всього хатнього начиння, що відповідає частці кухонного начиння на інших пам'ятках античного часу.

2. Якщо переглянути належність "степової скіфської" кераміки до скіфської (4 горщика проти 87 з Березані), можна погодитись з В.В.Лапіним, що ліпна кераміка у складі березанського комплексу є продукцією домашнього виробництва самих поселенців і доповнювала їх кухонний гончарний посуд.

3. Ліпна кераміка поширена на пам'ятці дуже рівномірно. Тобто, кожен квадратний метр березанських розкопів дає одну і ту ж щільність знахідок ліпного посуду. Звідки висновок - *к о ж н и й* грек з Березані в період архаїки вже був трохи варваром (скіфом і, одночасно!, фракійцем, лісостеповиком). Дивно, що з плином часу, коли абсолютна кількість скіфського населення у степу дуже виросла, ступінь "скіфізації" і посуду, і мешканців античних центрів зовсім не зросла, а навпаки, зменшилася.

Таблиця 1

Основні групи ліпного посуду з Березані

Етнічна належність, вид та тип кераміки	Кількість		
	шт.	%	% заг.
1. "Скіфська степова":	89	36.5	4.1
- горщики з розтрубом	42	17.2	1.9
- горщики з дугоподібною шийкою	45	18.4	2.1
- миски	2	0.8	0.1
2. Фракійська:	84	34.4	3.9
- горщики з дугоподібною шийкою	15	6.1	0.7
- миски	10	4.1	0.5
- банки без шийки	53	21.7	2.4
- стінки банок	6	2.5	0.3
3. Лісостепова:	50	20.5	2.3
- тюльпаноподібні	13	5.3	0.6
- банки з шийкою	29	11.9	1.3
- миски	6	2.5	0.3
- лощені	2	0.8	0.1
4. Грецька:	21	8.6	1.0
- каструлі та кришки	9	3.7	0.4
- миски	3	1.2	0.1
- глечики	4	1.6	0.2
- світильники	2	0.8	0.1
- світильники на ніжці	3	1.2	0.1
Всього:	244	100	11.2

Таблиця 2.

Дані К.К. Марченко по ліпній кераміці Березані
 (“Варвары в составе... - с.54-57)

Показники	Розкопи Березані				Сума або середнє
	Схід- ний	Північ- ний	Г	За- хід- ний	
Кількість списків	16	43	37	25	121
Загальна кількість уламків ліпної та кружальної кераміки (шт.)	2877	4385	3474	2384	13120
Доля ліпної кераміки (%)	9.5	9.4	12.9	12.9	11.2
Доля кружальної кухонної кераміки (%)	7.1	4	3.1	4.1	4.6

Н.О. ГАВРИЛЮК

Інститут археології НАН України

СЕЗОННІ ПЕРЕКОЧУВАННЯ НОМАДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я НА ПРИКЛАДІ СТЕПОВИХ СКІФІВ

Довгий час питання технології скотарства залишалися за межами уваги дослідників. Археологи, як правило, констатують існування кочового господарства у степу та наводять склад стада, який визначають

палеозоологи. О.І.Тереножкін першим звернув увагу на організацію скотарства у степовій зоні Північного Причорномор'я, на те, що тільки у південній частині степу, у Присивашші, де висота снігового покрыву не перевищує 10 см, можлива тебенівка, а, значить, і зимівля худоби [Тереножкін, 1977. - С.6].

Тобто, в організації скотарства визначальну роль відіграють особливості оточуючого середовища та стан природних ресурсів. Для вивчення останніх широко застосовуються методи палеоекологічних досліджень. Зіставлення одержаних результатів з даними археології та етнографії дозволяє реконструювати технологію організації напівкочового скотарства у степу.

Сільськогосподарські ресурси - ґрунти, пасовиська (корми) - основний компонент ресурсів прямого споживання. При їх вивченні як основну виділяють ознаку просторового розподілу, коли пасовиська систематизуються у відповідності до локалізації тих чи інших ґрунтів та зіставляються з їх господарськими оцінками [Балашов, Сипайлова, Соломаха, Шеляг-Сосонко, 1988. - С.11]. Цей принцип можна застосовувати і при вивченні господарства давнього населення, оскільки відомо, що степова екосистема проіснувала без змін до кінця ХІХ ст. [Нейштадт, 1957. - С.374].

Археологічні матеріали Нижнього Подніпров'я (Кам'янського городища, поселень Лиса Гора, Чернеча, Первомаївка та ін.,) дозволяють розглядати цей район як територію, на якій у ІV ст. до н.е. розвивалося напівкочове скотарство. Йому притаманна відгінна форма випасу худоби, при якій лише частина тварин з невеликою кількістю пастухів переганяється на пасовиська. Така форма господарювання обов'язково супроводжується посівами зернових на корм [Ларин, 1956. - С.466].

Корисними при реконструкції моделі напівкочового господарства можуть бути етнографічні паралелі. Так, киргизи у місцях зимівлі розбивали невеликі посіви. Відгін худоби здійснювався на невелику відстань і найбільш продуктивні пасовиська. На місці зимівлі залишалися лише “землероби” та частина стада - свині, птиця і необхідна для споживання та для роботи на поселенні худоба [Погорельский, 1949.]. “Землероб” сплачував послуги скотаря тим, що віддавав йому частину врожаю на корм худобі та тим, що зберігав частину його майна [Кармышева, 1980].

Ясно, що основні траси сезонних перекочувань були прив'язані, з одного боку, до перших поселень напівкочових скіфів, з другого - до місць локалізації пасовиськ різних типів.

Весна. Перекочування починалися ранньої весни. Це зумовлено не тільки бажанням зберегти зимові пасовища - заплави, а худобу від комах, які у заплаві з'являються під час паводку [Семенюк, 1969.- С. 128], але й необхідністю перемістити худобу на найбільш продуктивні пасовиська. Такими у Північному Причорномор'ї були угіддя водорозподілів - північної зони степу- пасовища “волосоподібного” ковильного типу на чорноземах звичайних. Особливістю цих угідь є також щільна дернина, яка необхідна для коней і майже не руйнується вівцями. Тобто, ці угіддя мало підлягають пасовищній дигресії. Але тут худоба може залишатися лише до кінця цвітіння волосоподібної ковили - її зернівки завдають великої шкоди вівцям, бо загвинчуються у шкіру.

Літо. Основне стадо переганяється на вузьколисті пасовища східної та середньої зон степу, які розвивалися на малогумусних чорноземах. Ці пасовища дозволяють

лише помірний випас, оскільки їх рослини дуже потерпають від перевипасу.

Восени підвищується значення малопродуктивних, але сухих угідь піщаних арен річкових долин. У Подніпров'ї їх три: Кучугури (поблизу них розташоване велике скіфське поселення Лиса Гора), Кам'янські кучугури (Кам'янське городище), Олешківські піски (серія стійбищ скіфського часу). Ці пасовища швидко знищуються худобою, тому їх використання дуже обмежене і тому в кінці осені худобу переганяють у заплаву.

Зима. Найбільше багатство степової частини Придніпров'я завжди складали заплавні угіддя. Розрізняють короткозаплавні угіддя, на яких вода під час паводку стоїть 10-15 днів (Південний Буг, Інгулець, Сів. Донець, Оскол, Дністер, Молочна, Кальміус) та довгозаплавні, у яких вода стоїть 30 днів (Дніпро) [Ларин, 1956, с. 259]. Пасовища Дніпрової заплави високопродуктивні і забезпечували кормами худобу протягом усієї зими.

Таким чином, лише травостої водорозподілів північної зони степу та заплави Дніпра можна віднести до високопродуктивних. На інших просторах степової зони переважали низькопродуктивні, схильні до пасовищної дигресії біоценози. Іншими словами, степ завжди знаходився у підкритичному стані. І лише мозаїчність біоценозів дозволяла раціонально організувати перекочівки та забезпечити на певний період збалансований розвиток напівкочового скотарства Степової Скіфії.

В.С. ОЛЬХОВСКИЙ

г. Москва, Россия, Институт археологии РАН

КУРГАН В СИСТЕМЕ СКИФСКОГО ПОГРЕБАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА

Под погребальным комплексом понимается совокупность погребальных, надгробных, внекурганых и околокурганых сооружений, явившихся результатом целенаправленных ритуально-практических действий в ходе подготовки и совершения захоронения умершего. Погребальные комплексы, в свою очередь, образуют ассоциации - погребальные группы (курганские группы, грунтовые и смешанные могильники). Все элементы погребального комплекса в результате многовекового воздействия природной среды и человека в той или иной степени повреждены - разрушены или деформированы. Реконструкция погребального комплекса предполагает воссоздание основных (в идеале всех) этапов его создания, то есть реконструкцию действий погребального ритуала. В результате исходного материала при этом наиболее эффективно использовать результаты исследования крупных погребальных комплексов - курганов скифской знати - вследствие их большей устойчивости к воздействию внешних факторов и тем самым их лучшей сохранности.

Нет сомнений, что создание скифского погребального комплекса являлось относительно длительным, многоэтапным и регламентированным процессом, завершающим основную (погребальную) часть погребально-поминального ритуала. В нем участвовали значительные массы людей, использовались простейшие технические средства и механизмы для подъема и перемещения тяжестей. Помимо "неквалифицированной" рабочей силы,

строительство погребальных и надгробных сооружений требовало привлечения специалистов, в том числе “архитектора” и священнослужителя (возможно, в одном лице).

На I-ом - подготовительном - этапе создания погребального комплекса осуществлялись выбор места захоронения, разметка будущей подкурганной площадки, сакрализация ее (очистка, обжигание, подсыпка) и предварительное оконтуривание кольцевым ровиком.

II этап связан преимущественно с созданием основного и разнообразных вспомогательных и жертвенных сооружений на подкурганной площадке. Образующийся при рытье погребального сооружения выкид оформлялся в виде полукольца либо двух дуг, обкладывался слоем камыша, дерева, камня или обмазывался глиной, образуя “ядро” будущей насыпи.

Параллельно этому, помимо завершения строительства погребального сооружения, шло углубление кольцевого ровика и, как правило, начиналось создание самой насыпи из нарезанных на стороне дерновых брикетов или илистых вальков. При этом доступ к центру подкурганного пространства осуществлялся по погребальной дорожке, ведущей по перемычке через разрывы в выкиде ко входу в погребальное сооружение. После помещения умершего в погребальное сооружение последнее герметизировалось - закладывалось сверху и изолировалось с применением глины, камней, камки и камыша. На оставшемся подкурганном пространстве устраивались сопровождающие захоронения (слуг, коней) и жертвенные сооружения.

III этап создания погребального комплекса связан с сооружением основного объема насыпи из грунтовых брикетов с прослойками и промазками, устройством кольцевой крепицы.

Следующий (IV) этап завершал оформление насыпи: она обкладывалась каменным панцирем или дерном, на вершине устанавливалось изваяние или менгир, подходы к насыпи по перемычкам ровика закладывались камнями: вокруг насыпи иногда создавали кольцевой вал, размещали жертвенно-поминальные конструкции, радиальные каменные гряды и т.д. Последующие (через год и более) поминальные действия предполагали совершение у насыпи жертвоприношений и, возможно, ее подновление.

Завершенный скифский погребальный комплекс являлся, таким образом, сложным по структуре и планиграфии архитектурным ансамблем с (усеченно-) конусообразной насыпью в качестве центрального элемента. Созданием насыпи ее строители решали три взаимосвязанные задачи - ландшафтную, инженерную и идеологическую. В условиях степи именно курган являлся оптимальным и наиболее экономичным вариантом памятника монументального, заметного издалека и потому способного исполнять роль "маяка". Определенная крутизна склонов, использование органических и неорганических прослоек, крепид и "панцирей" предохраняло от оплывания, обеспечивало гидроизоляцию и устойчивость к ветровому воздействию; кольцевой ровик объективно выполнял и дренажную функцию. Идеологическая задача создателей комплекса - обеспечить соответствие между формой объекта (кургана) и его религиозно-мифологическим содержанием - также решалась успешно. Насыпь буквально моделировала идею мировой горы, а элементы ее, в плане (на подкурганной площадке) представлявшие собой несколько концентрических окружностей и широтно ориентированную прямую, позволяли участникам погребальной церемонии наглядно воссоздать эпизоды скифского этиологического мифа, воплощаемого в ходе похорон. Кроме того,

насыпь заметно осложняла попытки ограбления погребального сооружения, в определенной мере защищая его.

Очевидно, и насыпь, и окологурганное пространство сакрализовались: при этом степень сакральности уменьшалась по мере удаления от геометрического центра насыпи. Совершение поминальной церемонии в сакральной зоне или на ее границе символизировало временное приобщение живых к миру мертвых, возможно, путем моральной и “физической” поддержки души умершего на ее долгом пути к обители высших божеств. Каков был реальный срок активного почитания конкретного погребального комплекса - пока неясно, но скорее всего он был ограничен памятью двух - трех поколений. После этого памятник переходил в число пассивно почитаемых. Так, некоторые современные кочевые народы Евразии, сохраняя многовековые воспоминания о “святости” определенного кладбища, в то же время ничего не делают для его реставрации, давая возможность надгробным и погребальным конструкциям саморазрушаться.

А. П. МЕДВЕДЕВ

г. Воронеж, Россия, Воронежский университет

К ОЦЕНКЕ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ЛЕСОСТЕПНОГО ПОДОНЬЯ В СКИФСКОЕ ВРЕМЯ

В последние десятилетия на территории лесостепного Подонья осуществлялись масштабные полевые работы, связанные с подготовкой Свода памятников истории и культуры России. Планомерное обследование бассейнов больших и малых рек тотальными разведками, а также раскопки широкими площадями ряда городищ

позволили создать качественно новую источниковую базу, в том числе и для изучения скифской эпохи.

Накопленный к настоящему времени материал позволяет в самом первом приближении оценить заселенность племенами лесостепного Подонья в скифскую эпоху. При наших расчетах мы избрали путь от конкретных эмпирических данных, полученных археологами в процессе раскопок к общим заключениям. Есть и иные приемы вычислений, где в качестве исходной берется расчетная продуктивность хозяйственных ареалов, из которой вычисляется возможная численность населения (Громов, Новиков, 1975; Гаврилюк, 1989; Железчиков, 1984) с последующими поправками (Халдеев, 1987). Возможно, что методы достаточно результативны для ранних стадий развития человечества. Но при практическом использовании их для демографических оценок этносов скифо-сарматской эпохи сразу выявляется ряд их слабых мест, в первую очередь слишком большое количество неизвестных переменных, которые просто невозможно сейчас учесть, таких, например, как реальное соотношение типов древних сельскохозяйственных угодий различной продуктивности, влияние на нормы потребления резкой социальной дифференциации и т.п. По-видимому, без учета таковых часто получаются явно завышенные демографические оценки.

Из учтенных здесь 60-ти городищ половина находится на Среднем Дону. Но, если мы примем во внимание такой показатель, как жилая площадь городищ (без учета городищ-загонов и убежищ), то окажется, что в этом районе сосредоточен 71%, на р. Воронеж 25%, а на Верхнем Дону всего лишь 4% площадей стационарных укрепленных поселений (без учета городецких).

Для получения более конкретных демографических данных о населении лесостепного Подонья в скифское

время можно использовать количественные характеристики жилых сооружений, в частности, их площадь. Всего нам удалось собрать сведения о более чем 60-ти жилищах V-IV вв. до н.э. Это прямоугольные, иногда почти квадратные в плане постройки столбовой конструкции. По четырем городищам (Волошино, Пекшево, Мостище, Семилуки) вычислена средняя площадь жилища (14,4 кв.м) и коэффициенты плотности застройки - отношение числа открытых жилых построек к исследованной площади городища. Представляется, что эта площадь более соответствует размерам жилищ, которые большинство современных исследователей отводят для проживания малой (нуклеарной) семьи. Для стадияльно близких обществ ее численность определяют от 3-4 до 6-7 человек (Хазанов, 1975; Афанасьев, 1993). Вряд ли мы сильно преувеличим, приняв за среднюю семью из 5-ти человек.

Исходя из полученных результатов и принятых допущений, минимальная расчетная численность оседлого населения Среднедонского района по имеющимся на сегодняшний день археологическим данным оценивается в пределах 7800-11711 человек, а по усредненному коэффициенту - в 12460 человек, минимальная численность обитателей скифоидных городищ Верхнего Дона - в 767 человек (по усредненному коэффициенту - 679 человек) и соответственно низовий Воронежа - 9732 человек (по усредненному коэффициенту 4353 человек). Общее количество оседлого населения лесостепного Подонья определяется в пределах 18000 - 22000 человек, а по усредненному коэффициенту - 17500 человек. Еще раз подчеркнем, что это минимальная расчетная численность населения, проживавшего на известных нам городищах лесостепного Подонья к V-IV вв. до н.э. В действительности она скорее всего была значительно выше, так как по объективным причинам нельзя было учесть площади не

менее, чем десятка несохранившихся городищ, известных в конце XIX - 1-й половине XX вв. Не учитывались нами и данные по неукрепленным постоянно обитаемым поселениям, число которых, правда, здесь невелико.

Для оценки численности групп скотоводческого населения, оставившего известные Воронежские могильники, за исходные принято количество курганов (учтено не менее 250). Среди исследованных погребений 95% совершены в конце V-IV вв. до н.э., то есть примерно за одно столетие. Но этой поправкой можно пренебречь, так как примерно 6% курганов кроме основного дополнительно содержали еще и впускное захоронение. Используя формулу, предложенную С.С.Сорокиным (Сорокин, 1975), с корректировками на время захоронений в среднедонских курганах Правобережья (не целый год, а лишь в зимнее время) и их половозрастной состав (почти исключительно мужские воинские захоронения) в итоге получим 1500 человек. Близкие результаты дает использование другой методики расчетов (Генинг, 1970). По ней минимальная численности всей популяции **номадов** с женщинами и детьми была в пределах 900 - 1500 человек.

Скорее всего в реальной жизни группы неоседлого населения были значительно более многочисленны, так как вряд ли мы учли все их могильники, а также за счет включения в их состав простых пастухов, слуг и зависимых людей, входивших в окружение и свиту господина, но далеко не всегда погребаемых на его родовом кладбище по курганному обряду. Однако, как представляется, даже при этих поправках, в IV в. до н.э. все же их было на порядок меньше, чем оседлого населения городищ.

Полученные демографические показатели явно не соответствуют характеристике "великого и многочис-

ленного народа будинов” (Негод. IV, 108), если их искать только на Среднем Дону (Либеров, 1965). На наш взгляд они могут свидетельствовать о том, что “земля будинов” все же не исчерпывалась лишь лесостепным Подоньем, а включала обширную лесостепную полосу вплоть до Днепровского Левобережья (Граков, 1971), где известно не менее 200 укрепленных скифоидных поселений VI-IV вв до н.э., в том числе, такое гигантское городище, как Бельское.

М.А. ОСТАПЕНКО

м. Запоріжжя, Музей-заповідник Хортиця

СОВУТИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ НА О. ХОРТИЦЯ

У вивченні розвитку скіфського суспільства чітко формулюється проблема політично-економічного значення пам'яток скіфської осілости Степового Подніпров'я. Городищам, що є найбільш значними пунктами осілости, належить особлива роль (Гаврилюк, 1988, 1995). Відкриття нової пам'ятки такого типу суттєво розширює обсяг знань щодо функціонування цього найважливішого економічного та політичного району Скіфії.

У 1993-1996 рр. експедицією “Хортиця” проводилися стаціонарні дослідження відкритого в 1991 р Совутинського городища, розташованого в північній частині о. Хортиця. Місцем розташування пам'ятки є одноіменна гранітна скеля, відокремлена від материка з трьох боків скельними урвищами.

Городище займало площу близько 15000 кв. м, мало форму неправильного чотирикутника 200 x 150 м. Оборонні споруди склалися з внутрішнього земляного валу шириною 6-10 м, укріпленого дерев'яними та

плетеними конструкціями, в основі якого знаходилася саманна стіна до 2-х м завширшки. Рів шириною від 3 до 7 м при глибині від сучасної вершини валу 3,5 - 6 м. Найбільш уразливий південний бік городища було укріплено другим земляним валом, 8-10 м завширшки, на вершині якого фіксувалися залишки частоколу.

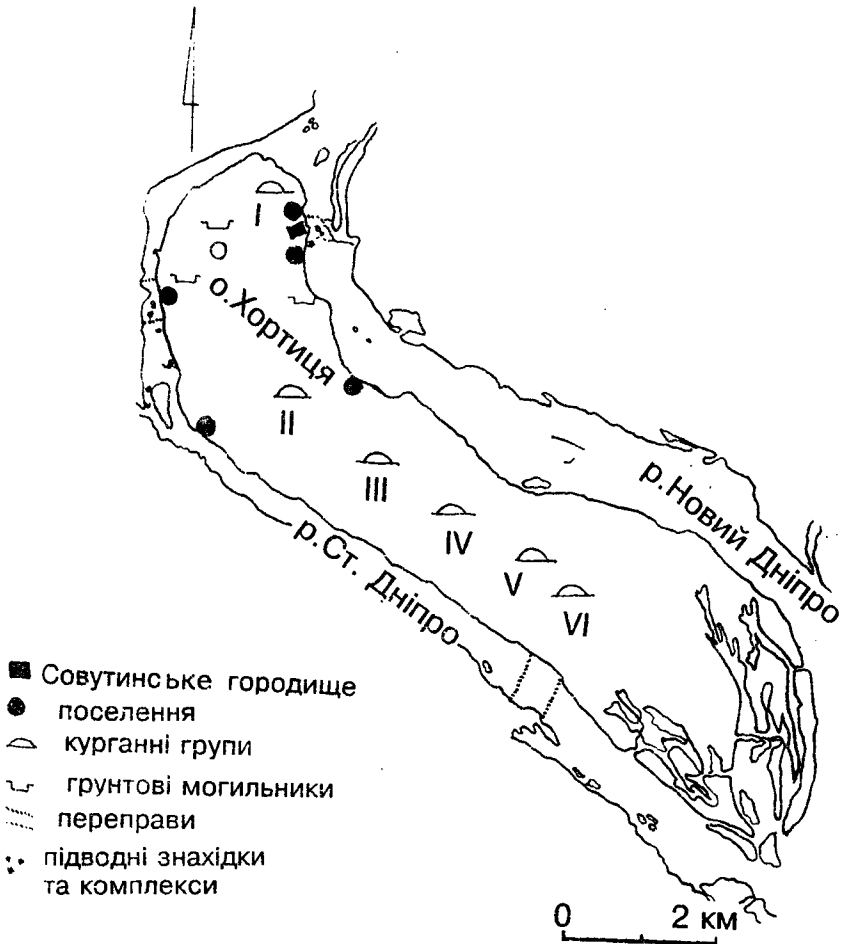
Досліджено дві наземні будівлі каркасного типу (?) та одна, заглиблена в материк на 0,2-0,3 м підпрямокутної форми. Всі будівлі були оточені господарчими ямами. Загалом досліджено 36 господарчих ям, серед яких переважають дзвоноподібні, рідше зустрічаються ями із стрімкими стінками. Ями використовувалися як для зберігання продуктів (збіжжя, риба), так і для сміття. Культурний шар городища потужністю до 0,7 м, насичений різноманітними типами знахідок. Найбільшою кількістю (83%) представлена ліпна кераміка - горщики з розтрубоподібними, прямими та дугоподібними вінцями, кришки, миски, жаровні, солонки. Амфорна кераміка складає близько 16% та, як правило, несе сліди вторинного використання, в зв'язку з чим кількість визначених фрагментів мінімальна. Виявлені гераклейські та херсонеські клейма IV ст. до н.е. Фрагменти із слідами подвійного використання поділяються на "скребки" з ретушованою поверхнею, а також лоцила та точильники із заглаженою поверхнею. Невеликий відсоток (1%) складають знахідки фрагментів червоно - та сіроглиняних, а також чорнолакових столових посудин. Виявлено вироби із каменю: точильні бруски з отворами, абразивні плити, розтирачі і т.п. Численні знахідки пастових намистин, залізних шил, пряслиць, фрагментів сережок і т.п. Із предметів озброєння знайдено ножі, пращові камені, вістря стріл - переважно IV ст. до н.е.

Імовірно, часом виникнення Совутинського городища слід вважати кінець V ст. до н.е., про що

опосередковано свідчать досить численні поховання другої половини V ст. до н.е. в ґрунтових могильниках поблизу городища. Укріплення припинило своє існування раптово, скоріш за все на рубежі IV-III ст. до н.е., в результаті військового нападу. Про це свідчать матеріали розкопу № 1: у рові та на валу зустрічалися розбиті пращові камені, а за валом фіксувався міцний прошарок золи та вугілля від згорілих конструкцій. В приміщенні № 3, що загинуло від пожежі та більше не відбудовувалося, було виявлено кістяк людини з слідами насильницької смерті. Однак, незначна кількість цілих речей в приміщеннях, можливо, свідчать про те, що більша частина населення встигла заздалегідь покинути укріплення.

Совутинське городище було найбільш значною скіфською пам'яткою на острові. Воно розташоване над переправою з східного берега. Переправа на західний берег простежується за даними гідроархеологічних експедицій. Імовірно, з нею співіснувала судова стоянка та торжище (?), бо саме Хортиця була найпівнічнішим пунктом, до якого могли доходити грецькі судна - вище починалися пороги, що робили Дніпро несудноплавним (Остапенко, 1993).

ПАМ'ЯТКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРЕНАХ
 О. ХОРТИЦЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 1996 Р.)

В.О. РЯБОВА

м. Київ, НДІ пам'яткоохоронних досліджень,

О.В. СУПРУНОВ

м. Одеса, НДІ пам'яткоохоронних досліджень

ЖЕРТОВНИК ІV СТ. ДО Н.Е. У КУРГАНІ БІЛЯ ГЕРМОНАКТОВОГО СЕЛИЩА ТА БАШТИ НЕОПТОЛЕМА У ГИРЛІ ТІРАСУ

I. На відміну від інших регіонів Північного Причорномор'я територія Нижнього Подністров'я до сьогодні залишається найменше дослідженою в археології. Значні розкопки провадилися тільки в Тірі (Каришковський, Клейман, 1985), Ніконії (Секерская, 1989), біля с.Миколаївка (Мелюкова, 1975) та на деяких поселеннях Дністровського лиману (Охотников, 1990). Щодо курганних комплексів, то і вони вивчалися не систематично і тільки в зонах новобудов зрошувальних систем поблизу с.Маяки, Семенівка, Надлиманське, Овідіополь, Кароліно-Бугаз та в деяких інших місцях (Алексеева, 1971; Шмаглий, Черняков, 1985). Проблеми скіфської та античної археології Нижнього Подністров'я відносяться до нерозроблених в археологічній науці незважаючи на їх велику актуальність у вивченні питання зв'язків фракійського та скіфського етносів, античної колонізації цього регіону та його своєрідності у порівнянні з іншими районами Північного Причорномор'я. Важливим, на наш погляд, є дослідження курганів у пониззі Дністра, де їх скупчення не поступається таким степовим регіонам, як Побужжя, Подніпров'я, Східний Крим та Прикубання. На жаль, у деяких археологів склалося враження майже про повну відсутність курганів в цьому районі. Але навіть відомий археолог Д.Я.Самоквасов починав свої розкопки курганів у пониззі Дністра біля сіл Каторга та Шаболат

(Самоквасов, 1908). В наш час район Дністровського лиману та навколишнього узбережжя Чорного моря став зоною активного будівництва дачних ділянок та всіляких будинків відпочинку різних фірм, внаслідок чого відбулося масове знищення багатьох археологічних пам'яток, особливо, курганів. Для їх охорони та наукового вивчення державі та місцевим органам влади треба вжити термінових заходів.

2. У 1997 р. ми обстежили напівзруйнований курган, що знаходився на винограднику на північному березі Будацького (Шаболатського) лиману за 3 км на захід від курорту Затока та за 2 км на південь від селища Прибережне Білгород-Дністровського р-ну Одеської області. Курган серед місцевих жителів ще у кінці ХІХ та на початку ХХ ст. був відомий під назвою "Аккембетська" або "Попова Могила". У 1959-1961 рр. він був обстежений І.Т.Черняковим (Черняков, 1961). Первісна висота кургана до руйнації сягала майже 10 м, а діаметр біля 70 м. Його розташування на найбільш високій точці плато між Дністровським лиманом та Аккембетською затокою Будацького лиману забезпечило те, що він виділявся над місцевістю. Курган було не тільки добре помітно з моря, але з його вершини видно весь простір Будацького та Дністровського лиману до с.Маяки (біля 35 км). Внаслідок того, що насип кургану був частково зруйнованим вибранням з нього ґрунту для дачних ділянок, ми вирішили його дослідити, а не чекати повної руйнації. Висота зруйнованого насипу досягала 7м, діаметр - 60 м. Його розкопування провадилося методом паралельних траншей із залишками відповідних бровок для вивчення стратиграфії. Для досліджень застосовувалися бульдозер С-150 та скрепер. В результаті розкопок відмічено 7 стратиграфічних прошарків у насипу кургану та виявлено кромлех і 27 поховань різних

культур доби бронзи (пізньотрипільська, усатівська, кеміюбінська, буджацька, багатоваликівка). Всі ці поховання первісної доби вимагають окремого дослідження.

3. Але в західній частині поли кургану був відкритий та досліджений особливий археологічний об'єкт. На схилі та краю поли насипу на глибині 20-30 см зафіксовано площадку, яка була щільно забита уламками античних амфор. Її площа дорівнювала 150-170 кв.м., товщина шару амфор - 15-20 см. На основі приблизних підрахунків (взято до уваги, головним чином, днища, вінчики, ручки, горла, уламки амфор різних форм та глиняної маси) було розбито біля 100 амфор, серед яких 15 виявилися з клеймами різних античних центрів (Родос, Фасос, Гераклея). Крім того, в амфорному бої були уламки лутеріїв, лагіносів, рибних блюд, чорнолакових канфарів, скляного посуду та ліпного сіроглиняного посуду. На самому краю підніжжя насипу виявлено прямокутний кам'яний вівтар розмірами 65 x 70 см, орієнтований по довжині з півдня на північ. Його конструкція дуже проста: вкопано чотири вапнякові оброблені плити сторчма, що утворюють скриню, а зверху вони перекриті однією старанно обробленою вапняковою плитою. Вертикальні плити завширшки 39 см, товщина - 9-12 см. Верхня плита, що утворювала стіл, мала розміри 70 x 75 см. Всередині вівтаря ніяких уламків амфор чи знахідок не було. Навколо вівтаря крім уламків амфор знаходилося багато кісток тварин (бик, кінь, вівця). На північний захід від нього в 0,5 м виявлено яму неправильно-овальної форми розмірами 60x70 см та глибиною до 50 см, в якій теж знаходилися уламки амфор та кістки тварин, розташованих у безладді по всій глибині. Несподіваною була знахідка в ямі розчленованого на 5 частин скелета молодої жінки років 27-30. Розчленовані частини скелета знаходилися в різних

кінцях ями і на різних глибинах разом з кістками тварин та уламками амфор. Череп жінки, як і інші частини скелету, добре збереглися. На південь від вівтаря у 2 м було знайдено три бронзових трикутних наконечника стріл та мідна монета Філіпа II Македонського. Всі амфорні матеріали, інші типи античної кераміки, типи скіфських наконечників стріл можна віднести до хронологічних рамок середини IV ст. до н.е., що також підтверджується і знахідкою мідної монети македонського царя Філіпа II.

4. Виявлення подібного археологічного об'єкту ніби свідчило про те, що ми маємо справу з скіфським звичаєм поховальних тризн, але реальні пошуки в кургані скіфської могили не дали ніяких результатів. Розчленований та безладно скинутий у яму скелет жінки навряд можна вважати похованням, заради якого була зроблена така багата тризна. Виявилось також і те, що за 1 км на північ від кургану знаходиться відоме античне поселення "Гермонактове селище" та "Башта Неоптолема" (Малюкевич, 1986; Черняков, 1997). Версій що до пояснення виникнення такого великого жертovníка на стародавньому високому кургані в середині IV ст. до н.е. на першому етапі вивчення можна висунути декілька. Одна з перших може бути пов'язана з тим, що тут проходили якісь переговори між послами Македонії та Скіфії, бо саме на цей час припадає загострення відносин між царем Македонії Філіпом II та царем Скіфії Атеєм (Шелов, 1971). Македонська монета та скіфські стріли, можливо, є археологічними реаліями цього переговорного бенкету, на якому було випито багато вина та принесено людську жертву. Але може бути і інше: жертovníк пов'язаний з діяльністю грецьких мешканців поруч розташованого "Гермонактового селища", які вибрали стародавній курган для своєрідного святилища. Відомо,

що на честь бога Аполлона Таргелія, культ якого був поширений по всіх містах Північно-Західного Причорномор'я, провадилося передвжрожайне очисне свято для символічного очищення міст та селищ з допомогою так званих "ФАРМАКОІ", тобто людей, які заплямували себе злочинством (Русяева, 1992). Їх водили по місту, а потім виганяли або вбивали, щоб звільнитися від погані. Можливо, знайдений скелет жінки і представляє цей обряд, а знайдені наконечники стріл є атрибутами бога Аполлона. Крім цих версій, може бути цікавим і ще одне пояснення виникнення жертovníка на великому стародавньому кургані, який був побудований тут задовго до появи греків та скіфів. Відомо, що давньогрецький історик Геродот під час своєї подорожі в Північне Причорномор'я звернув увагу саме на стародавні кургани біля гирла Тірасу та пов'язав їх із загибеллю кіммерійських царів. Про це йому, імовірно, розповіли місцеві еЛліни-тіріти, які, безперечно, звертали особливу увагу на стародавні кургани в цьому районі. В зв'язку з цим виникає питання і про назву "Башта Неоптолема" у гирлі Тірасу. П.О.Каришковський та І.Б.Клейман припустили, що назва пов'язана не з іменем полководця Мітрідата Євпатора Неоптолема, як це думав Є.Муральт (Муральт, 1850), а з іменем сина Ахілла Неоптолема (Карышковский, Клейман, 1985). Згідно з легендою цей Неоптолем був відомий тим, що вбив на могилі батька дочку Пріама Поліксеу і приніс її в жертву. Культ Ахілла був найбільш поширеним серед північнопричорноморських греків. Назва башти у гирлі Тірасу, можливо, свідчить про якийсь особливий культ і сина Ахілла Неоптолема серед місцевих тірітів, виконання якого в особливих випадках вимагало принесення в жертву жінки. Все це припущення і вони не можуть претендувати на останню істину. Взагалі рідкісні випадки людських

жертвопринесень відомі в античному світі. Так, перед Саламінською битвою були принесені в жертву три перси, а в 228 та 216 рр. до н.е. у Римі були живими поховані подружжя галів та греків. Певно, що можливі і інші пояснення цього надзвичайного жертовника з цікавими археологічними матеріалами у стародавньому кургані біля гирла Тірасу.

5. Дослідження скіфських пам'яток в степовій зоні межиріччя Дністра та Дунаю виявили наявність у скіфських курганах поховальних тризн, які були характерними для всієї Скіфії. Але поруч з цим неподалік від курганів знайдено спеціальні ритуальні площадки з слідами тризни (вугілля, кістки тварин, розбиті амфори), що мали вигляд невеликих плям діаметром 8-10 м (Редина, 1989). Вони суттєво відрізняються від дослідженого нами жертовника не тільки розмірами, розташуванням поза курганами, але й тим, що ці скіфські кургани розташовані на значній відстані від античних центрів. Особливістю скіфських поховань Дністро-Дунайських степів є і рідкісні знахідки в їх інвентарі античних монет (Бутори, Плавні-І, Дервент, "Меснота Могила"), що на думку О.В. Редіної свідчить про тісні зв'язки західних скіфів з античними містами Західно-Понтійського регіону (Редина, 1989а). Всі наведені факти, на жаль, поки що не можуть до кінця з'ясувати призначення великого жертовника у кургані біля гирла Тірасу.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

А.И. КУБЫШЕВ, С.А. КУПРИЙ
Институт археологии НАН Украины

РАСКОПКИ СКИФСКИХ МОГИЛЬНИКОВ У СЕЛ МАЯЧКА И КАЛИНОВКА НА ЮГЕ ХЕРСОНЩИНЫ

1. А.И.Тереножкин, занимаясь проблемами этногеографии Скифии, большое внимание уделял изучению материалов, исследованных во время раскопок рядовых скифских курганов погребений скифских общинников, основной массы населения Скифии.

К таким могильникам относятся скифские курганы, исследованные Херсонской археологической экспедицией в 1984-85 гг. у с. Маячка и с. Калиновка Новотроицкого района Херсонской области. Они расположены в зоне засушливых полынно-злаковых степей, постепенно переходящих на юге в Присивашские поды, наиболее подходящих для кочевого скотоводства. Курганная группа у с.Маячка состояла из двух видимых, небольшой высоты курганов и четырех распаханых пятен. К скифскому времени относятся курганы №№ 2, 3, 5, 6, в которых исследовано по одному центральному погребению, ограбленных в древности. В кургане № 2 погребальное сооружение представляло собой подпрямоугольную яму, размерами 2,30 × 1,15 м и глубиной 1,5 м от 0, ориентированную на восток. В остальных случаях погребальными сооружениями служили катакомбы. В кургане № 5 исследована катакомба с двумя входными ямами; в кургане № 6 - катакомба с купольным сводом (имитация юрты). Все курганы окружены рвами с перемычками.

Из сопровождающего погребального инвентаря можно отметить находки наконечников копий и бронзовых

стрел, фрагменты бронзового пластинчатого боевого пояса, пастовых бус, серебряного височного кольца, костяной пуговицы, пряслица и т.д.

Скифский могильник у с. Калиновка состоял из четырех сильно распаханных курганов высотой от 0,3 до 0,65 м и диаметрами 15÷30 м. К скифскому времени относятся курганы №№ 2, 3, 4, вытянутых цепочкой с севера на юг. Под насыпями обнаружено 5 скифских погребений, причем в курганах №№ 2, 3 было по два, а в кургане № 5 одно центральное погребение. Погребальные сооружения представляют собой катакомбы глубиной до 3 м. В кургане № 2 представлено катакомбой с двумя входными ямами. Насыпи окружены рвами с перемычками глубиной до 1,2 м, в заполнении которых находились фрагменты амфор, лепной керамики и костей лошади. Курган № 3 окружен рвом пятиугольной формы, трапецевидный в сечении. Погребения ограблены в древности. Среди погребального инвентаря найдены остатки колчанов с трехлопастными и трехгранными наконечниками стрел, втоков от копий и напугтственной пищи, пастовые бусы и свинцовые пряслица.

Скифские могильники у сел Маячка и Калиновка датируются серединой IV в. до н.э.

Г.Т.КОВПАНЕНКО

Інститут археології НАН України

НОВІ ДАНІ ПРО КУРГАНИ БІЛЯ С. ЖАБОТИН НА ЧЕРКАЩИНІ

Під час археологічних робіт у лісостеповому Правобережжі Дніпра О.І.Тереножкін звернув нашу увагу на групу великих курганів, розташованих біля с. Жаботин Кам'янського р-ну Черкаської обл., котрі він збирався досліджувати. На жаль, Олексій Іванович не встиг цього зробити. В останній рік свого життя, коли вчений за станом здоров'я не міг уже займатися польовими роботами, він звернувся до мене з проханням здійснити його намір. Влітку 1981 року наша експедиція провела обстеження цих могил.

Група з чотирьох курганів знаходиться на південній околиці села, ліворуч від дороги, яка веде із с.Флярківка у с.Жаботин, на території тракторної бригади. Розташована на високому рівному плато, обмеженому з південного заходу яром. Три кургани (№№1,2,3) розміщені ланцюжком, на відстані 50-100 м один від одного, у напрямку схід-захід. Четвертий за 25 м на північний схід від кургану № 2. Нами розкопано один курган (№3), зачищено південну стінку насипу кургану № 2 та закладено траншею (10x2 м) у південно-східній його частині.

Курган № 1. Розкопаний. Висота - 4м, діаметр близько 38 м, крайній зі сходу. Посередині насипу - велика яма (26x30 м) з двома розривами на схід та на захід. Південна частина пошкоджена господарською спорудою. Поли кургану розорані. На задернованій поверхні знайдено шматки обпаленої глини.

Курган № 2 - найбільший у групі. Розкопаний. Висота - 4,6 - 5 м, діаметр 57 - 65 м. Посередині насипу - велика яма, яка має три розриви: на схід, захід та на північ. Південна частина розорана і пошкоджена колгоспом, північно-західна та північно-східна - задерновані. Насип кургану складається з обпаленої глини, скупчення попелу та вугілля товщиною у центрі 4 м. Як відомо, перепалений напис є результатом спалення з ритуальними цілями надмогильної споруди над ґрунтовою ямою або дерев'яного склепу на рівні ґрунту. Залишки такої споруди нам вдалося виявити у північно-східній частині цього кургану на рівні стародавнього ґрунту. Споруда мала п'ять ярусів дошок, покладених одна на одну та радіально, то по колу відносно центру кургану. Між дошками знайдені залишки трізни: уламки стінок корчаги та кухонного посуду передскіфського та ранньоскіфського часу.

Курган № 3 - крайній із заходу. Розораний. Висота - 1,8 м, діаметр близько 40 м. За свідченням, насип був високий, з кругими схилами. У кургані знайдено два поховання. Одне (впускне) знаходилось в ямі з подвійним дерев'яним перекриттям розмірами 3,6x3,6 м на глибині 1,8 м від поверхні насипу. Пограбоване. Знайдено окремі кістки похованого, фрагменти стінок кухонного посуду та велика корчага, прикрашена виступами та канелюрами. Друге (основне) поховання відкрито в ямі прямокутної форми розмірами 2,1x1,16 м та глибиною 0,75 м від рівня стародавнього ґрунту. Могила мала складне дерев'яне перекриття, частково порушене грабіжниками. Між колодами перекриття знайдено уламок стінки посудини, прикрашеної зубчастим штампом. Яму було щільно забито материковою глиною і глеєм. На рівні стародавнього ґрунту лежали частково обвуглені колоди довжиною 2 - 3 м, які утворювали коло діаметром 19x17 м навкруги центральної

могили. Біля колод знайдено залишки зотлілого дерева та багаття з кістками тварин та стінками посуду, а також уламками вінець з проколами попід краєм, стінок, прикрашених ямками, та фрагменти вінець черпаків, характерних для передскіфської доби лісостепового Правобережжя. Можливо, ми маємо тут залишки надмогильної споруди над головним похованням.

Курган № 4 - дуже розораний. Висота - 0,2 м. На поверхні - скупчення горілої глини.

Біля с. Жаботина провадили дослідження В.В.Хвойка (1899 р.) та О.О.Бобринський (1913 р.). Як відомо, останній розкопав 2 могили (№№ 523, 524) на північний захід від села. Місце знаходження шести курганів, розкопаних В.В.Хвойкою, не відомо. Не маємо і подробиць його досліджень. Лише у літературі знаходимо короткий перелік предметів із двох курганів (№№ 1,2) та указання на тип поховальної споруди у кургані № 1 (ДП. III,1900, додаток). Навряд чи варто гадати без повного дослідження насипів, ким були розкопані чи частково зруйновані наші кургани. Важливо те, що, як показали дослідження, ця група відноситься до числа пам'яток передскіфського та ранньоскіфського часу лісостепового Правобережжя. Високі могили, складна надмогильна конструкція (к.№ 2) дають підстави припустити, що в цих курганах були поховані представники родової знаті. Незважаючи на те, що кургани частково зруйновані, їх розкопки можуть дати цікаві матеріали для розв'язання питань про становлення культури скіфського часу у лісостеповому Дніпровському Правобережжі.

О.В. НАЗАРОВ

м. Черкаси, Черкаський краєзнавчий музей

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ СКИФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ РОСИ

У 1997 р. експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації продовжувала дослідження курганного могильника біля с. Старосілля Городищенського р-ну, розпочаті у 1995-1996 рр. (Назаров, Савко, 1997, с.174-175). Вказаний могильник у 1984 р. було обстежено Лісостеповою Правобережною експедицією ІА АН УРСР (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.150-151). Тоді ж у могильнику було виділено дві комплексні групи. Всього ж могильник нараховує близько 400 насипів. Точну кількість насипів встановити досить важко через те, що практично увесь могильник знаходиться у лісі.

В ході польових робіт було досліджено 3 кургани групи I та 1 курган групи II. Насипи курганів невисокі, частково або повністю зруйновані оранкою (окрім кургана 1 групи II, який знаходився у лісі), містили по одному похованню. Останні були здійснені в ямах підпрямокутної форми, орієнтованих по лінії ПнЗх-ПдСх, перекритих дерев'яним, з частково обгорілих колод, накатою, з пологим входом з південно-східного боку. Слідів дії вогню не простежувалося лише на перекритті з поховання в кургані 1 групи II.

Кількість похованих в курганах 1,2 групи I встановити важко через те, що, виходячи з усього, мерці були розчленовані перед похованням. Виходячи з кількості черепів та їх фрагментів, мерців було не менше 5-ти. Слідів пограбування не виявлено.

Кургани 3 групи I та 1 групи II були пограбовані, причому останній - у 1995 р. (він містив залишки трьох похованих). У першому було поховання жінки, яка лежала на спині із зігнутими в колінах ногами, що впали вліво, або на лівому боці. Похована була орієнтована головою на ПдСх. Встановити точніше положення кістяка досить важко, тому що непорушеними лишилися тільки кістки таза та ніг. Крім того, в цьому похованні було виявлено фрагменти черепа дитини 8-12 років.

Поховальний інвентар в могилах досить різноманітний. В кургані 1 групи I знайдено глибокий, широкий черпак з виступом на петельчастій ручці, мініатюрний горщик (?), округле пряслице та бронзову цвяхоподібну булавку. В кургані 2 групи I знайдено горщик, кістяну трубочку, кабаняче ікло та пастове намисто. Курган 1 групи групи II містив набір посуду, який складався з горщика, прикрашеного проколами та заціпами по краю вінця і розчленованим пальцевими вдавленнями валиком по плічку, чорнолощеної миски з загнутим усередину краєм, прикрашеної наколами зсередини та 4-ма симетрично розміщеними рельєфними потрійними виступами по вінцю, чорнолощеного мілкого черпака з виступом на петельчастій ручці та келиха.

Найбільш цікавий і яскравий матеріал містився в кургані 3 групи I. Він складався з глибокого черпака з циліндричним виступом на петельчастій ручці, келиха, двох цвяхоподібних бронзових булавок, намиста зі скла, пасти, кераміки і свинцю, керамічного пряслиця та бронзової підвіски у вигляді кільця з трьома потрійними виступами і циліндричним виступом для підв'язування шнура. Крім того, в цьому похованні було виявлено залишки фарб яскраво-червоного кольору (кіноварі) та сірки.

Найдавнішим з вказаних курганів, очевидно, слід вважати курган 1 групи II, вік якого може сягати VIII ст. до н.е. Інші ж поховання, виходячи з інвентарю та обряду, слід попередньо датувати VII ст. до н.е.

Крім дослідження Старосільського могильника, вказаною експедицією був розкопаний курган біля с. Хлистунівка того ж району. На момент дослідження насип кургану був повністю зруйнований оранкою. В ході робіт були відкриті два поховання пізньоскіфського часу, здійснених в катакомбах. Поховання 1 містило останки підлітка, очевидно, дівчинки, яка лежала на спині з випростаними вздовж тулуба руками і ногами, орієнтованої головою на ПдЗх. З інвентарю на ній були скляне намисто (до складу якого входили 6 амфороподібних підвісок), а також 9 дрібних круглих увігнутоопуклих бронзових бляшок з отвором посередині. Поховання 2 було повністю пограбоване через вхідну яму. В камері було знайдено залишки кістяка людини та окремі кістки бика. З інвентарю залишились тільки незначний фрагмент кістяної ручки від ножа.

В зв'язку з тим, що в результаті оранки викид над першим похованням було повністю зруйновано, а над другим зруйновано частково (як 1-шу поховальну поверхню), важко встановити, синхронні чи асинхронні ці поховання. Виходячи з інвентарю та поховальних споруд, могили попередньо можна датувати IV-III ст. до н.е.

Досліджені поховання VIII-VII ст. до н.е. біля с. Старосілля та IV-III ст. до н.е. біля с. Хлистунівка суттєво доповнюють наші знання про поховальні пам'ятки скіфського часу в басейні р. Рось та на території Правобережжя Середнього Подніпров'я взагалі.

С. СКОРЫЙ

Институт археологии НАН Украины

Я. ХОХОРОВСКИ

г. Краков, Польша, Ягеллонский университет

В. ГРИГОРЬЕВ

г. Черкассы, Археологическая инспекция

Я. РЫДЗЕВСКИ

г. Краков, Польша, Археологический музей

РАСКОПКИ БОЛЬШОГО РЫЖАНОВСКОГО КУРГАНА И ЕГО ОКРУЖЕНИЯ

В 1997 г. Украинско-Польская экспедиция Института археологии НАНУ и Института археологии Ягеллонского университета в Кракове продолжала исследование Большого Рыжановского кургана (БРК или № 4), а также осуществила раскопки двух курганов из его окружения (№№ 2,3 по нумерации Г.Оссовского, 1887 г.).

На БРК полностью удалена насыпь и вручную расчищен частично поврежденный траншеей Ю.Талько-Гринцевича (1884 г.) выкид из Центральной могилы. Последний имел в плане вид слабо изогнутой дуги, сохранившейся в длину более чем на 11 м, а в разрезе - форму правильного конуса с шириной основания свыше 5 м, при высоте до 1 м. Выкид в основном состоял из желтой материковой глины. При его подчистке, у основании и сверху, обнаружены немногочисленные кости животных - козы и лошади, являющиеся остатками тризны.

Помимо того, осуществлено исследование восточной половины кольцевого рва, располагавшегося за пределами насыпи БРК. Ориентировочный диаметр рва - около 44-45 м. Максимальная реконструируемая ширина на исследованном участке - до 2,7 м, максимальная глубина от уровня древнего горизонта - 1,5-2,0 м. В сечении ров

имеет остроугольные очертания. На южном участке раскопанной восточной половины расчищена материковая перемычка шириной до 5 м. В черноземном замыве рва, у дна, в ряде мест, особенно в северной части, фиксировались остатки тризны в виде скоплений конских костей, реже - бычьих, а также мелкие обломки гончарных сосудов, в том числе - амфор, и лепной посуды. Представляет бесспорный интерес находка среди остатков тризны черепа ребенка.

Курган № 2 располагался в 71 м в ЮВ от БРК. Насыпь его была полностью распахана. Место кургана обнаружено с помощью плана Г.Оссовского. Следы погребальной конструкции отсутствовали. На северо-западной периферии кургана удалось зафиксировать отдельные кости ребенка, в том числе - фрагментированный череп, а также кости овцы или козы от жертвенной пищи. Культурно-хронологические позиции памятника достаточно проблематичны, но, принимая во внимание находки мелких обломков сосудов ямной культуры поблизости от упомянутых костей, можно предположить, что разрушенный курган относился к эпохе энеолита-бронзы.

Курган № 3 находился в 120 м к ЮЮЗ от БРК. Насыпь к моменту раскопок была сильно распахана и, по данным нивелировки, составляла 0,15 - 0,20 м. Диаметр визуально не определялся. В основе кургана открыт кольцевой ров правильной округлой формы с внешним диаметром 22 (С-Ю) x 21 (В-З) м, имеющий две перемычки шириной 3,2 - 3,6 м, расположенные по оси СЗ-ЮВ. Максимальная реконструируемая ширина рва по верху до 3 м, максимальная глубина - не менее 1,6 м. Нижняя, суженная часть рва практически на всех участках имела в сечении округлую форму. Немногочисленные находки встречены в основном в юго-западной

половине рва, ближе к северо-западной перемычке, в черноземном затеке. Это разрубленный (?) череп лошади, а также фрагменты верхней части амфоры (центр производства Пипарет или Икос, 350-325 гг. до н.э.).

Единственное погребение располагалось в центре подкурганной поверхности. Могила имела вид грунтовой ямы подпрямоугольной формы (размеры по дну 2,80-3,10 x 2,04-2,10 м, реконструируемая глубина от уровня древнего горизонта не менее 2,50 м), ориентированной по оси СЗ-ЮВ. Погребение ограблено. В заполнении и у дна, на различных уровнях, преимущественно в северо-западной половине могилы, обнаружены кости мужчины и женщины (примерный возраст 25 лет), многочисленные остатки напутственной мясной пищи в виде костей овцы, быка, лошади и предметы погребального инвентаря, сохранившиеся после ограблений. Это 4 бронзовые трехгранные наконечника с пирамидальной головкой и скрытой втулкой, железный нож с горбатой спинкой, имеющей костяную ручку, и фрагменты еще одного ножа, обломки железной иглы, фигурные ручки от бронзовой чаши, раковина каури, костяные и стеклянные подвески, многочисленные пастовые бусы, в том числе мелкие колесовидные (более 130 экземпляров), очевидно, служившие украшениями головного убора или платья скифянки, а также 3 золотых изделия: 2 фигурные бляшки-звенья ожерелья (на которых представлена крылатая Богиня?), с амфоровидными подвесками внизу и треугольная бляшка, украшенная с лицевой стороны изображением пальметки. Упомянутые предметы инвентаря, прежде всего наконечники и золотые подвески ожерелья, могут быть отнесены к середине - второй половине IV в. до н.э., т.е. они вполне соответствуют по времени амфоре, остатки которой обнаружены во рву кургана.

Таким образом, курган № 3 не относится к одному хронологическому пласту с БРК. Его возведение, как минимум на несколько десятилетий предшествует захоронениям в БРК. Полученные материалы в определенной степени расширяют наши представления о хронологии погребений скифской поры, входящих в состав изучаемого курганного могильника у с. Рыжановка в междуречье Гнилого и Горного Тикича.

В.В. РОМАНЮК

Інститут археології НАН України,

С.С. БЕССОНОВА

Інститут археології НАН України

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ЖАБОТИНСЬКОГО ЧАСУ В ПОРОССІ

В 1995 році були досліджені два кургани, що відносилися до могильника, розташованого на боровій терасі правого берега р.Котлуй (притока Росі) між урочищем Лиса Гора і хут. Новоселиця м.Тараща. Могильник, який складався із 19 насипів, знаходився у лісі.

Розміри курганів № 26 і 27: висота 0,65 м і 0,5 м, діаметри 14 та 10 м відповідно. Насипи круглі в плані з пласкою верхівкою. Зведені вони на материковому глиняному ґрунті (верхній шар був знятий і потім використаний для спорудження насипу надмогильних майданчиків). Майданчик кургану № 27 був обведений мілким рівчаком діаметром 4,5 м.

Поховання здійснені в ґрунтових ямах з невеликим спуском (входом), орієнтованих в меридіональному напрямі. Розміри ям: 4,7х3,4 м, глибина 0,75 м (к.26) та 2,3х1,6 м, глибина 0,8 м (к.27). Ями щільно забиті

глиняним материковим ґрунтом з включенням шматків обпаленого ґрунту, сажі, вугликів, а також фрагментів глиняних вальків. В заповненні ями кургану № 27 зустрічалися також виразні шматки обпаленого дерева. Біля північного кута ями у цьому кургані зберігся глиняний валець довжиною 0,5 м та 0,1 м завширшки, що якби огороджував його.

Поховання не були пограбовані, про що свідчить наявність над могильними ямами майданчиків із щільної бурої глини. Один з них (к.№ 27) мав вигляд низького зрізаного конуса висотою 0,4 м з діаметрами 4 і 4,5 м. Другий майданчик (к.№ 26) підпрямокутної форми із заокругленими кутами, розміри 5,45x4,8 м, висота 0,6 м. Підкурганна поверхня під майданчиками була обпалена. В кургані № 26 простежувалося округле вогнище розмірами 6,7x6,35 м. По боках вогнища збереглися шматки обвуглених деревин біля 16 см завтовшки. Певно, могильні ями були викопані на місці вогнищ, на яких було спалено небіжчиків (можливі також кісь конструкції з використанням вальків). Потім могильну яму було закидано могильним викидом з рештками переритого вогнища. Шматками обпаленої землі були заповнені (з магічною метою?) вхідна яма в к. № 26 та рівчак навколо надмогильного майданчика в к. № 27. Перед спорудженням глиняних майданчиків навколо ями, мабуть, знов запалювали вогнище - підосва майданчиків (за межами ям) місцями обпалена на глибину 3-5 см.

Поховання були здійснені за обрядом неповного трупоспалення з покладанням рештки кісток на дно могили - черепів, а також інших кісток складених до купи або покладених окремо від неї. В кургані № 26 був похований один небіжчик (чоловік 50-55 років), а в кургані № 27 - чоловік 45-50 років і дитина (підліток) 7-13-14 років, за визначенням Л.Литвинової. З небіжчиками

були покладені: в кургані № 26 посудинка (бракований черпак?), а в кургані № 27 - чотири посудини (горщик, миска та дві невеличкі банкоподібні посудинки), а також глиняне прясельце та уламок залізного стрижня. На глиняних речах помітні сліди дії вогню. Біля кісток траплялися маленькі шматочки червоної фарби.

Найближчими аналогіями поховального обряду (неповне трупоспалення, здійснене поза могильною ямою) є деякі поросьські кургани ранньоскіфського часу, зокрема к. 10 біля смт. Стеблів, к. 321 біля с. Забара, а за типом поховальних споруд - кургани біля с. Медвин. Ліпні посудини також знаходять аналогії серед поховального інвентаря поросьських курганів, а також зольників та поселень першої половини VII ст. до н.е. Поховання в кургані № 26 було, мабуть, трошки ранішим, ніж поховання в кургані № 27.

Ці два поховання цікаві, насамперед, деталями вогненного ритуалу, що деякою мірою допомагають зрозуміти ритуал зруйнованих скіфських поховань ранньоскіфського часу. Щодо зафіксованих тут глиняних надмогильних майданчиків, то ця деталь у похованнях Середнього Подніпров'я скіфського часу не простежувалася, хоча в цілому глиняні майданчики різного типу над похованням (Надпоріжжя, Подністров'я) відомі.

Слід також відмітити знахідки фрагментів кераміки і невеличких кам'яних знарядь праці, типових для культурного шару поселень в 1 м на південьпівденний схід від поховання в к. № 26 (23 фрагменти кераміки), в насипу кургану № 27 (кам'яні та керамічні знаряддя для обробки кераміки). Ці знахідки потрапили до курганів, мабуть, із культурного шару поселення. Біля курганів, на рівні давнього горизонту, траплялися також поодинокі фрагменти кераміки, але культурний шар тут не простежувався.

А. В. СИМОНЕНКО

Институт археології НАНУ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ САРМАТСКИХ МОГИЛЬНИКОВ ДНЕПРОВСКОГО ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ

В 1951-1952 гг. Молочанской экспедицией под руководством А.И. Тереножкина был исследован первый из рассматриваемых памятников - могильник у с.Новофилипповка и совхоза Аккермень, получивший название Молочанского. Тогда же Е.В.Махно начала раскопки второго могильника такого типа у с.Усть-Каменка, завершённые в 1983 - 85 гг. экспедицией Днепропетровского университета под руководством В.И.Костенко. В 1973 г. у с.Подгородное экспедицией этого ВУЗа был исследован третий такой могильник, а затем ею на протяжении 70-х гг. такие же, но гораздо меньшие (от 2 до 7 курганов) могильники были открыты в междуречье Орели и Самары у сс.Вербки, Ново-Подкряж, Богуслав и др. Небольшой могильник этого типа исследован в Приазовье у с.Приморское в 1976 г. (А.С.Беляев).

Основной массив сарматских памятников Северного Причерноморья 1 - первой половины 2 в.н.э. - это впускные захоронения с превалярованием ориентации в северном секторе. На их фоне рассматриваемые памятники выделяются абсолютным доминированием основных захоронений с преобладанием ориентации в южном секторе. Другие их отличия рассматриваются здесь на примере больших могильников Молочанского, Подгороднянского и Усть-Каменского и сводятся к следующему.

Все они возникли вокруг одного-двух курганов эпохи бронзы. В первых двух могильниках в эти курганы

были впущены раннесарматские погребения 2 - 1 вв. до н.э. Но вряд ли они определяют время начала функционирования могильников (как это традиционно считается) - по типологическим признакам и хронологии они принадлежат другой культуре и оставлены иным населением. Впрочем, новым пришельцам эти места как некрополи их предшественников, скорее всего, были известны. Во всех могильниках представлены три основных типа погребальных сооружений: прямоугольные, квадратные и подбойные ямы. Процентное распределение их различно: в Молочанском и Подгороднянском могильниках на первом месте прямоугольные ямы (соответственно 65,9 и 62,9%), в Усть-Каменке - подбойные (50%). Квадратные ямы занимают второе место в Подгородном (29,6%) и Усть-Каменке (25,7%) и третье - в Молочанском (12,7%). Во всех могильниках единичны ямы с заплечиками, овальные и трапециевидные.

В этих могильниках преобладает ориентация в южном секторе: 62,5% погребений в Молочанском, 84,6% в Подгороднянском и 74% в Усть-Каменском. Соответственно в северном секторе ориентированы 31,2% молочанских погребений, 26% усть-каменских, в Подгородном такая ориентация не зафиксирована. Во всех могильниках незначительное количество погребений ориентировано на В или З.

Такое распределение ориентации отличает погребальный обряд могильников от общей массы сарматских погребений Украины - впускных и ориентированных преимущественно в северном секторе. а, с другой стороны, наряду с прочими признаками подчеркивает их близость однотипным памятникам Подонья, Поволжья и Приуралья. Это уверенно определяет названные регионы (скорее всего, два первых) как исходные в

продвижении на территорию Северного Причерноморья населения, оставившего эти могильники.

По составу погребального инвентаря могильники несколько отличаются друг от друга. В Подгороднянском и Молочанском большой процент красноглиняной и краснолаковой античной керамики, в Усть-Каменском преобладает серолощенная меотская и чернолощенная северо-кавказская посуда. Вообще последний могильник отличается большей обрядовой компактностью и яркой восточной окраской инвентаря и, скорее всего, оставлен более или менее этнически чистой группой восточного населения. К тому же некоторые его хроноиндикаторы (фибулы Ауцисса, лебязьинские и прогнутые воинские), присущие более первой половине 1 в.н.э., создают впечатление того, что Усть-Каменский могильник возник немного раньше остальных. К этой мысли склоняет и отмеченная восточная "стерильность" культурного облика памятника. С другой стороны, выявляется большая близость между ним и Подгороднянским могильником, в то время как Молочанский по обряду и инвентарю более синкретичен.

Из поддающихся датировке погребений к 1 - середине 2 вв. н.э. относятся 54 могилы Молочанского, 27 Подгороднянского и 60 Усть-Каменского (с учетом ограбленных могил цифры должны быть больше). К первому этапу позднесарматской культуры (вторая половина 2 - первая половина 3 вв.н.э.) уверенно могут быть отнесены одно погребение в Молочанском могильнике и по три в Подгородном и Усть-Каменке. Кроме датирующих вещей, это подтверждает смена ритуала - все они ориентированы в северном секторе, совершены в прямоугольных ямах и подбоях, иногда впускные. Оставлены эти погребения, скорее всего, не потомками среднесарматского населения, а новопри-

бывшими носителями позднесарматской культуры, которые, как и раньше, знали расположение некрополей своих предшественников. О том, что могильники не функционировали в позднесарматское время, свидетельствует единичность погребений.

Таким образом, распространенная в литературе суммарная дата больших могильников Северного Причерноморья (2 в. до н.э - 3 в.н.э.) не совсем верно отражает динамику их функционирования, время которого должно быть определено как 1 - середина 2 вв.н.э. Они оставлены отдельной группой населения (предположительно - племенным объединением), единовременно мигрировавшей на территорию причерноморских степей. Исходя из топографии, носители этой обрядовой нормы занимали определенную территорию: Донбасс, Приазовье, далее к северо-западу по линии Молочная - Конка - Базавлук, на север от нее - до Поорелья. В других регионах Украины подобных памятников нет, а одиночные впускные погребения с южной ориентацией и инвентарем восточного облика немногочисленны на фоне общего преобладания ссевероориентированных могил с местным инвентарем. Они, вероятно, отражают картину незначительной интеграции восточных пришельцев в среду причерноморских сарматов. Последние идентифицируются как роксоланы (Симоненко, 1991; 1994), тогда как рассматриваемые памятники восточных мигрантов принадлежат, скорее всего, аланам (Скрипкин, 1990).

ХРОНОЛОГІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

І.Т. ЧЕРНЯКОВ

Інститут археології НАН України

“ОСНОВИ ХРОНОЛОГІЇ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ПЕРІОДУ”

О.І. ТЕРЕНОЖКІНА ТА ЇЇ СУЧАСНІ АСПЕКТИ

І. Публікація статті О.І.Тереножкіна “Основы хронологии предскифского периода” у журналі “Советская археология” [№1] у 1965 р. стала етапом у розвитку становлення хронології археологічних пам'яток доби пізньої бронзи та раннього залізного віку Східної Європи. Він вперше широко використав європейські хронологічні системи П.Райнеке [1933] та Г.Мюллера-Карпе [1959] для синхронізації старожитностей Північного Причорномор'я з основними археологічними комплексами Центральної та Південної Європи, що базувалися на історичній хронології Середземномор'я та Єгипту. Хронологічна система, розроблена О.І.Тереножкіним, в цілому, до сьогодні є базою для хронології пам'яток від XVI до VII ст. до н.е. Щоб зрозуміти феномен цього дослідження, треба згадати про те, що до цього вся система хронології цього періоду Східної Європи базувалася, головним чином, на капітальній праці О.О.Кривцової-Гракової “Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы” [1955]. Дослідження зрубної культури Поволжжя М.Я.Мерперта [1962], К.Ф.Смирнова [1961] не змогли внести суттєвих змін у концепцію О.О.Кривцової-Гракової, яка одержала найбільше визнання серед фахівців. Передумовою зміни

поглядів основних положень цієї концепції, на наш погляд, були праці В.Д.Рибалової [1953; 1961, 1961a], на жаль, не оцінені в науці до цих пір, встановлення А.І.Мелюковою синхронності пам'яток Сабатинівки та культури Ноа [1961] і, особливо, відкриття Д.Я.Телегіним зворотного хронологічного порядку Сабатинівки та Білозерки [1961]. Безперечно, важливими дослідженнями з хронології, які з'явилися ще до праці О.І.Тереножкіна, були роботи О.О.Ессена [1947; 1953; 1951; 1954], але вони не враховували європейської хронології. Стаття О.І.Тереножкіна зараз сприймається дивовижним явищем в науці, бо до цього він займався тільки скіфськими старожитностями та культурами раннього залізного віку лісостепової зони Правобережної України. Очевидно, безпросереднім поштовхом для написання статті з хронології було заняття ним скарбом речей з Солонців Херсонської області [1964], коли він зустрівся з усіма труднощами існуючої системи хронології бронзових речей Східної Європи, які не можна було відірвати від хронології старожитностей Центральної та Південної Європи.

2. Зараз можна стверджувати про те, що це дослідження О.І.Тереножкіна виявилось в самому центрі розвитку археологічної науки того часу. Після виходу його статті почався буквально бум досліджень з питань хронології пам'яток археології пізнього періоду доби бронзи та раннього залізного віку Східної Європи, загальним ренером яких були європейські старожитності, а не тільки пам'ятки Поволжжя, Уралу чи Кавказу. Праці з проблем східноєвропейської археологічної хронології С.С.Березанської [1977; 1982; 1986; 1987], В.С.Бочкарьова [1968; 1975; 1978], В.О.Дергачова [1973; 1975], О.М.Лєскова [1967; 1970; 1971; 1975; 1981], Л.О.Новікової [1976], В.В.Отрошенка [1986], В.О.Саф-

ронова [1968; 1966; 1979], М.М.Чередниченка [1972; 1973; 1975; 1977; 1986], Є.М.Черних [1966; 1978; 1978a], І.Т.Чернякова [1967, 1975, 1985, 1988], І.М.Шарафутдінової [1968, 1982, 1986] внесли певні корективи в основи хронології О.І.Тереножкіна, але не змогли суттєво змінити головних положень. Після всіх цих досліджень з'явилися реальні умови синхронного порівняння окремих пам'яток і цілих культур на загальноєвропейському рівні, що дало змогу реально представляти історичні процеси на широких теренах Євразії. Але незважаючи на велику значущість роботи О.І.Тереножкіна її головним недоліком було те, що в культурно-генетичному плані вона все ще базувалася на застарілих положеннях концепції О.О.Кривцової-Гракової. Хронологічна система О.І.Тереножкіна, по суті, була періодизацією розвитку зрубної культури від XVI до VII ст. до н.е. Другим недоліком було те, що ним був закріплений особливий термін періодизації в археології - "передскіфський період", як спроба вивчення всіх старожитностей кінця II - початку I тис. до н.е. тільки з точки зору "скіфології". І хоча цей термін не прижився в загальноархеологічній періодизації ["Археологія Української РСР, т. II, Київ, 1971; Археологія Украинской ССР", т. I, 1985; т. II, Киев, 1986], але став поширюватися серед скіфологів [О.М.Лесков, 1971, 1975; А.І.Мелюкова, 1961; В.О. Ромашко, 1990].

3. Визначаючи сучасні аспекти розвитку основ хронології археологічних пам'яток доби пізньої бронзи та раннього залізного віку, закладених дослідженнями О.І.Тереножкіна, треба сказати про те, що по відношенню до його хронологічної схеми, яку він детально ще раз висвітлив у монографії "Киммерийці" [Київ, 1996], в науці виникли два найбільш важливих аспекти пов'язаних, головним чином, з початковим та заключним етапами. Перший з них з самого початку виявився

Дискусійним і в плані хронологічного, і етнокультурного зіставлення пам'яток чорногорівського (900-750 рр. до н.е.) та новочеркаського (750-650 рр. до н.е.) ступенів, які О.І.Тереножкін пов'язував тільки з кіммерійцями, а інші, особливо О.М.Лесков [1975], і з ранніми скіфами. Подальші численні дослідження різних авторів стосувалися і хронологічного співвідношення цих пам'яток шляхом перевірки складу комплексів (головним чином, наконечників стріл, частин кінської зброї, прикрас тощо) і визначення їх етнокультурного чи навіть соціального (пам'ятки військової верхівки) змісту. Досить ретельні та численні дослідження О.Р.Дубовської привели до висновку про особливу чорногорівську культуру. При всьому цьому дослідники забули про головну ідею О.І.Тереножкіна про те, що вказані ступені є продовженням першої - білозерської. Хоча можна не сумніватися у важливості всіх цих досліджень, але вони навряд чи зможуть деталізувати хронологію на зразок пізніших скіфських пам'яток, основою яких є античні комплекси та монетні знахідки, писемна історія, написи.

Більш важливим стає другий аспект, пов'язаний з початковим етапом хронологічної схеми О.І.Тереножкіна. Цікаво, що цей аспект виявляється найбільш вразливим у його системі. За останні 30 років після виходу статті були досліджені найчисленніші у Європі пам'ятки пізньої бронзи Північного Причорномор'я, які складають окрему і незалежну за походженням та розвитком Сабатинівську культуру, що розвивалася паралельно зі зрубною. [І.М.Шарафутдінова, 1968, 1982, 1986; І.Т.Черняков, 1975, 1985]. Але всі дослідники цієї культури датували її за схемою О.І.Тереножкіна, в якій ці пам'ятки були лише сабатинівським етапом зрубної культури (XIV-XII ст. до н.е.). Явне протиріччя у хронологізації Сабатинівської культури з постійним і складним в плануванні поселенням

з кам'яним домобудівництвом і більш спрощеної скотарської зрубної культури чомусь не бралось до уваги, хоча навряд чи перша високорозвинена землеробська культура у степах Північного Причорномор'я з декількома тисячами поселень та розвиненими бронзоливарними центрами могли скластися, розвинутися і занепасти тільки впродовж двох століть. Важливим було виявлення ранньосабатинівських пам'яток [І.Т.Черняков, 1975, 1985]. Є.М.Черних при розробці хронології бронзоливарних майстерень Болгарії особлива увага була приділена Побіт Камику, де є і сабатинівські елементи та певні риси хронологічного горизонту Хайдушамшон-Апа [Є.М.Черних, 1978]. Негатив кинджалу у Малокопанівській майстерні пов'язує сабатинівські пам'ятки з бородинським скарбом [І.Т.Черняков, 1967; О.М.Лесков, 1967]. Дослідження Новокиївської майстерні та виділення аналогій з пізньоелладських зразків зброї знизило теж хронологію Сабатинівки [Я.П.Гершкович, В.І.Клочко, Г.Л.Євдокимов, 1987]. Все це дозволило поставити питання про майже повну синхронізацію сабатинівської та зрубної культур починаючи з раннього етапу розвитку XVI-XV ст. до н.е. [С.С.Березанская, 1990, 1997; М.О.Чмихов, І.Т.Черняков, 1988].

4. Розробка питань європейської хронології археологічних пам'яток пов'язана із створенням нових детальних регіональних систем. Так, Б.Хензель створив для Карпатського регіону "дунайську хронологію бронзи" (Угорщина) з 1700 до 1150 рр. до н.е. [Бонн, 1968], для Нижнього Подунав'я (Болгарія, Румунія) - "раннього гальштату" від 1300 до 700 рр. до н.е. [Бонн, 1968, 1976]. Значну увагу європейські археологи приділяють прив'язці хронологічних систем з добре датованими пам'ятками Мікенської цивілізації [Я.Боузек, 1985; Є.Н.Девіс, 1983; В.Ханкей, 1987; Б.Хензель, 1988; А.Ф.Хардинг, 1990;

К.Рефрю, 1968; Я.Владар, 1973; О.Бонев, 1988], стратиграфічних шарів Трої [Г.Бокіш, 1983; Д.Меллаарт, 1971; Н.Каліч, 1963; Я.Боузек, 1978]. При порівнянні періодизації впадає в очі невиправданий розрив (більш, ніж у 1000 років) між датуванням початку доби бронзи у Середземномор'ї, Південно-Східній та Центральній Європі, включаючи III тис. і II тис. до н.е. [Х.І.Томас, 1967]. Генеральна періодизація та хронологія археологічних пам'яток Східної Європи та Євразійських степів була зроблена Є.М.Черних на основі аналізу мідних та бронзових виробів у статті "Металлургические провинции и периодизация эпохи металла на территории СССР" [СА, 1978, №4], де йому вдалось уникнути багатьох розбіжностей, характерних для європейської хронологічної археології. Сучасна розробка проблем хронології археологічних пам'яток неможлива без застосування методів природничих наук, особливо радіокарбонного аналізу (С-14). Але його можливості в наслідок різного роду погрішностей виступають з меншими помилками у часі для пам'яток неоліту та енеоліту і з більшими для доби бронзи III-II тис. до н.е. Це було доведено на зафіксованих писемною історією пам'ятках Єгипту та Месопотамії [С.В.Бутомо, 1965; В.С.Титов, 1965; В.Милойчич, 1961]. Те ж підтверджено і при порівнянні історичних та радіокарбонних дат пам'яток Мікенської цивілізації [П.П.Беганкурт, Н.Г.Міхаел, 1987; К.Ренфрю, 1970]. Навіть отримання серії радіокарбонних аналізів, як це зроблено для пам'яток Угорщини з 99 зразків [П.Рачки, Є.Хертеленді, Ф. Хорват, 1992], не змогло внести суттєвих коректив в хронологію бронзи. Все це треба мати на увазі при розробці хронології епохи бронзи України.

В.І. КЛОЧКО

Інститут археології НАН України,

М.М. КОВАЛЮХ

Інститут геохімії НАН України,

І. МОТЗЕНБЕККЕР

м.Берлін, Німеччина, Інститут археології

ХРОНОЛОГІЯ СУБОТІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Під час роботи спільної експедиції Інституту археології НАН України та Інституту археології Німецької АН на суботівському городищі у 1994-1995 рр. зібрана значна кількість зразків, на основі аналізів яких у Київській лабораторії радіокарбонного датування отримано велику серію радіовуглецевих дат. Вони дозволяють досить точно визначити, коли виникло і як довго існувало Суботівське городище, а також, основні етапи історії цієї пам'ятки у абсолютних датах.

Отже: заснування городища, імовірно, відбулося у 3100 - 3030 рр., 1300 - 1200 cal. BC.

Припинення функціонування житла № 4 - одного з найбільш давніх жител городища - датується 2915-16, 1120-1040 cal. BC. Ця дата - середньостатистична, одержана на підставі обробки результатів аналізів просяк, які взяли з кістяка людини, похованої у заповнені цього житла вже тоді, коли його не використовували як житло. Таким чином, можна припустити, що дата позначає час припинення існування житла № 4 і, крім того, закінчення усього раннього етапу історії Суботівського городища.

Розкопки О.І.Тереножкіна на Суботівському городищі відкрили цікаві матеріали, серед яких - кістяк втульчасті ромбічні у перетені баштоподібні вістря стріл аржанського типу [Клочко, 1978].

Поява кістяних вістрів стріл аржанського типу на прикордонних із степом поселеннях та городищах збігається з припиненням життя на Кобяковському, Колонтаївському, Суботівському городищах, а на Сержень-Юртівському поселенні в шарах цього часу дослідники відмітили сліди пожежі. Все це дозволяє розглядати знахідки стріл типу "Аржан" у Східній Європі як ознаки військової експансії східних кочовиків - протоскіфів [Клочко, Мурзин, 1987].

Час цієї експансії за відомими на сьогодні матеріалами можна визначити досить точно. З кургану Аржан у Туві отримано три радіокарбонні дати: 960, 920 та 900 (1020-850) cal. BC, а з центральноєвропейських городищ Гомолава і Штіфільд, що пов'язуються з "кіммерійською навалою" - дати 880, 870 і 805 (960-770) cal. BC [Pazdur, 1995]. Це дозволяє відносити час появи чорногорівських культурних елементів у Центральній Європі до 950-880 pp. до Р.Х. [Chochorowski, 1995].

Під час наших досліджень на Суботівському городищі у 1994 р. зроблено таке спостереження: найбільш пізнім об'єктом був вал на Малому Городку, споруджений з культурного шару. Під валом знайдені залишки "будівельної" жертви - скелет підлітка 10-12 років. Обробка результатів датувань дев'яти зразків з цього скелету подає середньостатистичну дату - 834-807 cal. BC, а дата одержана завдяки аналізу трьох проб деревини з валу - 834-807 pp. до Р.Х.

Матеріали із землянки № 5 на поселення Саргари у Західному Казахстані, де були знайдені вістря стріл аржанського типу, подають дату: 880 (960-820) cal. BC. Вивчення зразків деревини, отриманих з величезних 100-літніх листвениць, з яких було споруджено поховальну камеру в кургані Аржан, дозволяє датувати його 900 (960-850) cal. BC. Тож здійснення самого поховання, цілком

можливо, відноситься до більш пізнього часу, у межах кінця X -початку IX ст. до Р.Х. (960-850 cal. BC). Отже логічно, що дати “чорногорівських” комплексів на сході Євразії є дещо більш ранніми (960-820), ніж на заході (834-807), тож час чорногорівської навали на територію України можна визначати в межах 834-820 рр. до Р.Х.

О.Є.ФІАЛКО

Інститут археології НАН України

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

Найбільш надійним на сьогодні хронологічним індикатором для скіфських пам'яток є антична кераміка. І перш за все - це амфорна тара.

В Бердянському кургані, який є одночасним поховальним комплексом (Болтрик, Фиалко, Чередниченко, 1994), амфорна тара репрезентована дрібними уламками з різних частин насипу та серією амфор із Центральної могили. Серед каміння крєпиди було знайдено уламок ніжки здогадно гераклейської амфори. Решта уламків та цілі екземпляри за визначенням С.Ю.Монахова належать до одного типу - фасосські біконічні розвинутого варіанту.

В Центральній могилі під стінкою стояли 20 близьких за розмірами амфор із смужками червоної фарби, що збереглися на верхній частині ручок та під вінцями. На горловинах 16 з них нанесені діпінті у вигляді грецької літери, найчастіше це позначка Х. Клейма є на 13 екземплярах, причому деяки з них повторюються на кількох посудинах. Їх відтиснуто

головним чином на ручках і лише в трьох випадках (№№ 6,12,18) на горловинах амфор. Клейма рельєфні, з розміщеною навколо емблеми легендою, що складається з двох імен та етнікона. Розрізняється сім видів емблем: черепаха (№№ 1, 13, 19), дельфін (№№ 11, 14), риба (№№ 12,18), коник (№ 3) лук (№№ 8,17,2-?), пілос (№ 6) та світильник (№ 7), які сполучаються з іменами трьох магистратів - Аріста () - 7 екз., Дикекрата - 1 екз. та Клеофона - 5 екз. Більшість клейм вже відомі, за винятком клейма амфори № 11 (хоча клеймо з тією ж легендою навколо емблеми дельфін, але зроблене іншим штампом, на амфорі № 14 вже відоме) та амфори № 7 з емблемою у вигляді світильника.

За схемою І.Гарлана, згадана керамічна епіграфіка відноситься приблизно до 375-365 рр. до н.е. За схемою А.Аврама, вона має датуватися трохи раніше - 70-ми рр. IV ст. до н.е. На думку С.Ю.Монахова, з урахуванням відомих в скіфських та античних пам'ятках аналогій, набір згаданих вище клейм може бути віднесений не пізніше ніж до початку 70-х рр. IV ст. до н.е. На наш погляд, остання дата найбільш прийнятна.

Антична кераміка репрезентована дрібними уламками та цілими формами червонофігурних та чорнолакових посудин різних типів, які були знайдені в Центральній та Східній могилах.

Серед уламків слід відзначити два від лекани - вінця із закраїною та ручкою-упором та фрагмент кришки з зображенням нижньої частини тулуба та лап грифона. Вірогідно, кришку прикрашали зображення двох голівок амазонок, які чергувалися з фігурами грифонів, що були характерні для боспорських пелік кінця V - початку IV ст. до н.е.

Цілі форми представлені чорнолаковим та п'ятьма червонофігурними скіфосами. З обох боків двох з них

зображені пари ефебів (в двох випадках вони вдягнені в гіматії, в двох - вдягнутому в гіматій юнакові із посохом протистоїть оголений із тімпаном в руці), на п'ятому - профільне зображення голови амазонки. Під ручками розміщені пальметки. Знахідки подібних за формою та композицією скіфосів відомі в пам'ятках Північного Причорномор'я. В скіфських пам'ятках вони датуються досить широко - в межах IV ст. до н.е. В античних пам'ятках їх дата обмежується останньою третьою - кінцем V - першою половиною IV ст. до н.е. З урахуванням манери розпису, Л.М.Уткіна віднесла описані скіфоси до кінця V - початку IV ст. до н.е. Матеріали Афінської Агори дозволили поточнити дату цих посудин 400-375 рр. до н.е.

Червонофігурний дзвіноподібний кратер походить з Центральної могили. Лицьовий бік його прикрашений багатофігурною сценою Діонісії, на зворотньому зображені три фігури палестритів в гіматіях. Подібні стандартні фігури повторюються практично на всіх вазах IV ст. до н.е. Особливий інтерес має сюжет розпису лицьового боку. В цілому він досить широко розповсюджений на таких вазах, в подібній чи схожій композиції. Л.М.Уткіна відносить цю посудину до 80-х рр. IV ст. до н.е. На підставі ряду особливостей розпису та форми Н.О.Сідорова визначила бердянський кратер як роботу майстра кола Мелегра та продатувала його першими десятиріччями IV ст. до н.е. Завдяки найближчій аналогії О.В.Тугушева вважає бердянський кратер роботою майстра Уолтер-Дрезден. Таким чином дата його поточнюється 390-380 рр. до н.е. Ця дата цілком узгоджується з іншими речами згаданого вище керамічного комплексу, що походять з майстерень аттичних вазописців.

Відповідає ця дата і хронології поховальних споруд. Поховання являють собою камерні споруди підбійного типу. Цей тип могил є найбільш характерним для V - першої половини IV ст. до н.е. (Болтрик, 1986).

Підсумовуючи, зазначимо що час спорудження Бердянського кургану слід обмежити першою чверттю IV ст. до н.е., а точніше 380-375 рр. до н.е.

С.Л. ДУДАРЕВ

г. Армавир, Россия, Педагогический институт

О ХРОНОЛОГИЧЕСКОМ СООТНОШЕНИИ ПАМЯТНИКОВ ЧЕРНОГОРОВСКОГО И НОВОЧЕРКАССКОГО ТИПА ИЗ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Разделение памятников позднейшего предскифского периода на юге Восточной Европы и на Северном Кавказе на две культурно-хронологические группы - черного-ровскую и новочеркасскую (Тереножкин, 1975; 1976; Лесков, 1975, 1981), отнесенные к историческим киммерийцам (Тереножкин) либо к киммерийцам ("черно-горовцы") и древнейшим скифам ("новочеркасцы") [Лесков], породило непрекращающуюся по сей день полемику о хронологическом соотношении памятников указанных групп и их культурной атрибуции. В последнее время интерес к исследуемой теме перерос в подлинный "бум" в киммерийской проблематике, причем те или иные дискуссионные моменты последней освещаются весьма противоречиво (Смирнова, 1985, Kossak, 1987, 1994; Дубовская, 1989, 1993, 1994; Скорый, 1991; Медведская, 1994 Алексеев, 1992; Алексеев, Качалова, Тохтасьев, 1993;

Эрлих, 1994; Махортых, 1992-1994 и мн.др.). Очевидно, настал момент для критического осмысления высказанных мнений и сопоставления их с новыми и ранее выявленными фактическими данными.

Поскольку основанием для хронологического разделения черногооровской и новочеркасской групп служат, прежде всего, попытки проследить сменяемость уздечных наборов, важным представляется вывод О.Р.Дубовской о синхронности сбруи черногооровско-камышевахского типов (1989), к каковому фактически приводят и рассуждения В.Ю.Мурзина, В.И.Ключко (1989) и С.В.Махортых (1992), датирующих наиболее раннюю новочеркасскую узду времнем, во всяком случае, не позднее IX в. до н.э. Однако хронология предскифских уздечных наборов нуждается в дальнейшей разработке в свете недавних открытий на Северном Кавказе (Ловпаче, 1985,1991; Тов, 1989, Эрлих, 1994; Белинский, Эрлих, 1994; Дударев, 1991 и др.). Уже первые результаты этих исследований (Вальчак, Эрлих, 1993; Эрлих, 1994; Дударев, 1995) дают основания предполагать, что находки сбруи новочеркасского типа с территории Северного Причерноморья и Подонья в целом позднее местной черногооровской узды (что предугадал еще А.И.Гереножкин) несмотря на свою хронологическую неоднородность. Более того, полемика вокруг уздечных принадлежностей предскифского времени приобретает один неожиданный аспект. Выведение воинских погребений типа Носачева, Зольного, Квиток и пр. из круга степных памятников (Дубовская, 1986) означает не только лишение группы Новочеркасского клада в Северном Причерноморье и Подонье культурного статуса, но и необходимость нового культурного атрибутирования обширного горизонта "киммерийских" погребений с вытянутыми костяками, протянувшихся от Нижней Волги да

Западного Причерноморья. Наиболее древние из которых, думается, старше массового появления в степи конской сбруи новочеркасского типа.

Впрочем, такая постановка вопроса не снимает самой проблемы хронологического соотношения черногоровских и (условно говоря) "новочеркасских" древностей в Северном Причерноморье. Специалисты отмечают устойчивую тенденцию к их синхронизации (Ромашко, 1991). В самом деле, археологами уже отмечалась близость инвентаря (или его части) из захоронений черногоровского и новочеркасского типа (Шарафутдинова, Дубовская, 1982; Кубышев, Полин, Черняков, 1985). Подобных фактов становится все больше. Таковы, например, погребения в катакомбах (погр.6, кург.4, гр.VII у Ковалевки) и подбоях (погр.3, кург.3, мог.XI у с. Спасское) со скорченными костяками и сосудами жаботинского типа (Гошко, Отрощенко, 1986; Ромашко, 1978); височные подвески в форме бараньих рожек, найденные при скорченном (Чечелиевка, погр.8, кург.2) и вытянутом (Димитрово) погребенных; сосуд из Александрии (погр.7, кург.2), найденный в подбое при вытянутом костяке, имеющий аналогии в погребениях черногоровской группы (погр.15, кург.1 у хут.с. Разина; погр.3, курган 11 мог. Грушевский) (Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991). В лесостепном Подонье следует отметить комплексы погр.2, кург.4 мог. Чурилово I со скелетом в позе "ничком", головой на запад и бронзовым ножом черногоровского типа, кург.2 у с.Залесского, где с вытянутым костяком обнаружены следы охры, кремьень, медное шило, заупокойная пища (Евдокимов, 1986). Приведенные примеры свидетельствуют против мнения, что среди киммерийских погребений при вытянутых скелетах отсутствует черногоровский инвентарь (Ромашко, 1991). Самый, пожалуй, наглядный пример обратного

засвидетельствован в погр.9, кург.5 гр. III у с. Соколово Днепропетровской обл., где при вытянутом скелете головой на север найден колчаный набор черногоровского типа (Ромашко, 1978). Известны и иные случаи взаимовстречаемости черногоровских и новочеркасских элементов.

К сказанному добавим, что одновременное присутствие этих двух групп кочевого населения в Потисье (Каменцев, 1986; Махортых, Иевлев, 1991; Machortych, Ievlev, 1992) служит, возможно, еще одним свидетельством их достаточно продолжительного совместного бытования. В то же время необходимо прислушаться к мнению о “старшинстве” степных черногоровских памятников по отношению к “новочеркасским” (Бокий, Горбул, Отрощенко, 1991 и др.). В этой связи хотелось бы акцентировать в свою очередь, редко приводимый случай прямой стратиграфии в кург.3 у с. Марьино под Симферополем, где камерное погребение 3 черногоровской степени было нарушено погр.1 с вытянутым костяком, ориентированным на ЮЗ (Гошко, Отрощенко, 1986). Возвращаясь же к ситуации в Средней Европе нужно напомнить, что элементы узды ранне и позднечеркасских типов (Дударев, 1995) здесь очень немногочисленны (Иессен, 1953; Тереножкин, 1976; Каменцев, 1986; Kemenczei, 1981, 1994; Эрлих, 1994; Metzner-Nebelsick, 1994). Не исключаем того, что перемещение представителей обеих групп предскифского кочевого населения Северного Причерноморья на Запад произошло еще до широкого распространения в степи образцов новочеркасской сбруи, на рубеже НАВ2 и НАВ3 (Хохоровский, 1991).

Предметы новочеркасского облика (в т.ч. и сбруя) не могут выполнять эпонимную роль по отношению ко

всей группе предскифских погребений с вытянутыми костяками из Юго-Восточной Европы.

В. П. БЫЛКОВА

г. Херсон, Херсонский музей

ХРОНОЛОГИЯ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ АТРИБУЦИЯ ПОСЕЛЕНИЙ НИЖНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ СКИФО- АНТИЧНОЙ ЭПОХИ

25 лет назад в обобщающем докладе о состоянии скифоведения А. И. Тереножкин отметил, что “мы еще плохо знаем степные поселения” (1971). Накопленный к настоящему времени фонд источников уже позволяет обратиться к этой теме (Абикулова, Былкова, Гаврилюк, 1987; Гаврилюк, Былкова, Кравченко, 1992 и др.).

В Нижнем Поднепровье поселения возникли на рубеже V-IV - начале IV в. до н.э. В южной части региона это произошло в результате освоения населением Ольвийского полиса новых пространств к востоку от границ первоначального расселения. В пользу предположения о своего рода “внутренней колонизации” (Отрешко, 1982) свидетельствует сходство в топографии, строительстве, структуре керамического комплекса рассматриваемых поселений с памятниками VI-V вв. до н.э. Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья.

Присутствие керамики скифских типов в Ольвии и на ее хоре традиционно связывается с проживанием там скифского населения. Поскольку связь между этническими категориями и их материальными индикаторами проблематична, этот вопрос не решен окончательно. Наиболее вероятно проживание в южной части Нижнего

Поднепровья смешанного населения - эллинского, скифского и потомков смешанных браков - в традициях эллинской культуры Северного Причерноморья. Археологические материалы не дают оснований для деления его на греческих колонистов, эллинизированных скифов и скифов, сохранивших свою культуру - материальная культура этого населения, в целом, одинакова и близка ольвийской.

Независимо от процессов, происходивших на территории Ольвийского полиса, в то же время возникли поселения и у скифов - в северной части Нижнего Поднепровья, - поскольку в рамках кочевых культур осуществляется организация собственных земледельческо-ремесленных поселений и торжищ. Такая форма оседлости не может рассматриваться как распад кочевничества - она является одним из условий его выживания (Дигар, 1989).

Различия между двумя группами синхронных поселений выражены на уровне хозяйственно-культурных типов и археологических культур. Связь прослеживается, в основном, по распространению античного импорта, то есть, взаимодействие осуществлялось на уровне торговых связей.

Обе группы поселений прекратили существование в первой трети III в. до н.э. При отсутствии следов вражеского наступления, пожаров, разрушений и т.п. возникает предположение об уходе населения. Косвенным свидетельством нестабильности обстановки являются клады монет, обнаруженные в южной части региона.

Во II-I вв. до н.э. возникли новые группы поселений. Городища Нижнего Днепра датируются в целом II в. до н.э. - III в. н.э., но возникли и прекратили существование они в разное время.

Восточные укрепления ольвийской округи возникли на рубеже I в. до н.э. - I в. н.э. на прежней территории, по

в более безопасных местах, недалеко от поселений IV в. до н.э. Выделены два периода их существования: I в. до н.э. - середина II в.н.э. и середина II-III вв. (Буйских, 1991; Бураков. 1994).

В хозяйственном укладе населения городищ ольвийской хоры и позднескифских имеется сходство, что отражается в сходстве их материальной культуры. Различия же между этими группами памятников прослеживаются на уровне археологических культур - в планировке и застройке, строительных традициях, фортификации, размерах поселений, стратиграфии, керамическом комплексе, наборе монет, составе агракультур.

Анализ материалов с поселений Нижнего Поднепровья скифо-античной эпохи показал, что проживание в этом регионе оседлого населения не было непрерывным. Даже в тех случаях, когда на более поздних поселениях найдены отдельные ранние материалы, они датируются не позднее IV - первой трети III вв. до н.э., а далее следует хронологический разрыв. Таким образом, можно выделить два хронологических этапа существования поселений в Нижнем Поднепровья в рассматриваемую эпоху и на каждом выделяется группа памятников, непосредственно связанных с Ольвией, и группа "варварского" облика.

Между поселениями ольвийской сельскохозяйственной территории двух хронологических этапов прослеживается явная преемственность, их основные археологические характеристики сходны. Между соответственными группами поселений северной части региона нет такого сходства, что объяснимо различием хозяйственно-культурных типов, и, по меньшей мере, столетней лакуной между их существованием. Это не позволяет видеть в населении нижнеднепровских

позднескифских городищ непосредственных преемников культуры степных скифов IV в. до н.э. Тем не менее, сходство между скифскими и позднескифскими поселениями в определенной степени прослеживается - в планировке, элементах фортификации, типах построек, лепной керамике. Заметно выражены в культуре населения нижнеднепровских городищ зарубинецкие, эллинские, сарматские и фракийские элементы (Вязьмитина, 1969).

Одной из важных характеристик второго хронологического этапа существования поселений на Нижнем Днепре является то, что присущее первому этапу противопоставление "эллинского" - "варварскому/скифскому" в определенной степени теряет свое значение. Происходит "нивелирование" культуры, прослеживаются разнообразные влияния, что, наряду с другими причинами, может объясняться и смешанным составом населения.

А. И. МЕЛЮКОВА

г. Москва, Россия, Институт археологии РАН

К ВОПРОСУ О ДАТИРОВКЕ РАННЕСКИФСКИХ СТРЕЛ

В последние десять-двенадцать лет скифологами проделана большая работа по выявлению закономерностей развития и хронологии стрелковых наборов предскифского и раннескифского времени (Полін, 1987; Петренко, 1990; Галанина, 1996). В результате уверенно выделились руководящие типы и комплексы наконечников стрел, характерные для последнего предскифского, жаботинского этапа и раннескифского, келермесского

времени. Вместе с тем абсолютная хронология, предлагаемая ныне для раннескифских наборов все еще вызывает некоторые сомнения. Особенно спорной, на мой взгляд, является верхняя хронологическая граница стрел келермесского типа - конец VII - первая четверть VI в. до н.э. (Полін, 1987). Дело в том, что в последние годы подвергаются пересмотру датировки античной керамики, на которые в большой степени опирались сторонники такой верхней границы. Достаточно убедительные разработки типологии и хронологии самосских и милетских амфор, предпринятые вслед за Н.А.Лейпунской (1987) А.П.Абрамовым (1992,1993) и А.А.Завойкиным (1982) показали, что амфоры из погребения 2 Репяховатой Могилы и погребения 8 кургана 7 Новоалександровки с комплексами стрел келермесского типа не могут быть ранее второй четверти VI в. до н.э., а скорее всего относятся к 550-500 гг. до н.э. Это существенно расходится с принятой в свое время рядом ученых датировкой амфор второй половиной VII в. до н.э. (Рубан, 1991), на которую ссылаются сторонники названной выше верхней границы бытования стрел келермесского типа. М.Ю.Вахтиной (1993) поколеблено отнесение к концу VII в. до н.э. ойнохой из кургана на Цукур-лимане, предложенное Е.О.Прушевской (1917), безоговорочно принятое скифологами. Сопоставления, приведенные М.Ю.Вахтиной, убеждают в том, что ойнохоя, а, следовательно, и найденные вместе с ней пакочечники стрел, обычно относящиеся к числу наиболее ранних, не могут быть датированы ранее конца первой-второй четверти VI в. до н.э. Серединой VI в. до н.э. датируется расписная амфора из кургана у с.Бушуйка на Н.Дону, вместе с которой найден, хотя и небольшой, но довольно близкий к келермесским набор двухлопастных и:

трехлопастных наконечников стрел келермесского типа (Беспалый, Парусимов, 1991).

Не позволяют безоговорочно ограничить верхнюю дату бытования наборов стрел келермесского типа концом VI - началом VI в. до н.э. и находки вместе с некоторыми из них так называемых ольвийских зеркал. Безусловно, пока нет убедительных данных для решения вопроса о происхождении таких зеркал и центрах производства, однако, при настоящем уровне наших знаний нельзя не считаться с мнением исследователей античности о появлении их не ранее середины VI в. до н.э. (Скуднова, 1962; Скржинская, 1984). Соображения, приведенные С.В. Полиным (1987) и С.Я.Ольговским (1992) в пользу более раннего распространения таких зеркал у скифов и лишь затем в Ольвии пока не имеют серьезных оснований, что признают и авторы этой гипотезы. Если же следовать ольвийской хронологии, то приходится признать преждевременным категорический вывод С.В. Полина о прекращении употребления двухлопастных ромбических наконечников стрел, наиболее ренних среди скифских, к середине VII в. до н.э. Ведь с зеркалом "ольвийского" типа найдено три таких наконечника в комплексе из девяти в кургане II у с.Братышев в Зап. Подольи (Sulimirski, 1936). Набор бронзовых двухлопастных, трехлопастных и трехгранных наконечников стрел, близкий к келермесским, находился вместе с "ольвийским" зеркалом в кургане 38 у с.Гуляй-город (Ильинская, 1975, табл.II). Это не позволяет относить названные комплексы ко времени ранее середины VI в. до н.э. Кстати, в гуляй-городском погребении среди двухлопастных наконечников стрел имеются аналогичные найденным в погребении у Цукур-лимана, что соответствует датировке набора на основании зеркала.

Таким образом приведенные материалы позволяют допускать возможность более длительного употребления стрел келлермесского типа по крайней мере до середины VI в. до н.э. Конечно, это не исключает выделения внутри группы относительно более ранних и более поздних комплексов и отдельных стрел.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОБНИЦТВА ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ПАМ'ЯТКАМИ

І.Т. ЧЕРНЯКОВ

Інститут археології НАН України

О.П. ПІДВИСОЦЬКА

Музей історичних коштовностей України

ТЕХНОЛОГІЯ ВИРОБНИЦТВА ДЖГУТІВ КАРКАСУ ПЕКТОРАЛІ З ТОВСТОЇ МОГИЛИ

1. Відкриття Б.М. Мозолевським поховань скіфської знаті в кургані Товста Могила у 1971 р. та знахідка золотої пекторалі є визначним явищем у європейській археології¹. Пектораль - високохудожній зразок стародавнього ювелірного мистецтва - привернула увагу багатьох дослідників². Але основна їх увага була зосереджена на аналізі символіки зображень на пекторалі³.

¹ Мозолевський Б.М. Товста Могила. - К. - 1979.

² Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII - IV вв. до н.э. - К. - 1983. - С. 139-141.

³ Мозолевський Б.М. Шедевр Товстої Могили // Образотворче мистецтво. - 1971. - №6. - С.22-29; він же. Товста Могила - видатна пам'ятка Скіфії // Археологія. - 1972. - Вип. 5. - С. 72-82; він же. Синтез скіфо-античної думки. До інтерпритації пекторалі із Товстої Могили // Всесвіт. - 1978. - №2. - С.191-204; він же. Товста Могила. - К. - 1979. - С.213-226; Даниленко В.Н. Исторические сюжеты некоторых сюжетов эллино-скифской торевтики // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. -

При цьому у трактуванні сцен пекторалі переважали тільки зв'язки з іранською міфологією, хоча дослідники забували про те, що вона є витоком загальної індоєвропейської міфології, яка притаманна багатьом індоєвропейським стародавнім народам, у тому числі і грекам, і іранцям-скіфам, і представникам італо-кельтської, балтослов'янської та германської мовної груп стародавнього населення Європи. Другий аспект досліджень був пов'язаний з її художніми особливостями, датуванням та визначенням центра виробництва⁴.

2. Безперечним залишається те, що пектораль з Товстої Могили є шедевром ювелірного мистецтва стародавнього світу, пов'язаного з античними та "варварськими" скіфськими уявленнями про конкретні етно-історичні події IV ст. до н.е. Унікальність пекторалі з Товстої Могили полягає не тільки в її неповторних художніх образах, але й в технічній досконалості виконання, бо вона втілює всі технічні досягнення античного ювелірного мистецтва⁵. Автор знахідки і

Одесса. - 1975. - С. 88-89; Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. - М., 1985. - С. 181-203.

⁴ Манцевич А.П. К вопросу об изображении варваров на предметах торевтики из курганов Северного Причерноморья // ST. - 1975. - Т. 1. - С. 112-126; она же. Изображения "скифов" в ювелирном искусстве античной эпохи // Archeologia. - 1975а. - Т. 26. - С. 1-45; Брашинский И.Б. К вопросу о датировке кургана Толстая Могила // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР. - Ужгород. - 1978. - С. 67-68; Мозолевський Б.М. Товста Могила. - К. - 1979. - С. 214-218.

⁵ L.Aitchison. History of Metals. London. - 1960. - V 1/2, p. 320.

публікації пекторалі, мабуть першим проаналізував технологічні особливості її виробництва⁶. Він же звернув увагу на відповідні за технологією пектораль з Великої Близниці, гривен та браслетів із Солохи, Куль-Оби, і зробив висновок про їх виготовлення в Пантикапеї, а не у Фракії, як про це думала А.П.Манцевич⁷. На жаль, історія ювелірного мистецтва античного світу, як і скіфського мистецтва з точки зору технології на сьогодні залишається найменш дослідженою галуззю художнього мистецтва взагалі.

3. Для вивчення технології стародавніх виробів потрібно зробити великий набір складних техніко-фізичних досліджень, включаючи рентгенодефектоскопію, хіміко-металургійний аналіз металів, сплавів, припоїв, визначення їх фізико-технологічних та техніко-морфологічних особливостей на основі трасологічних та експериментальних даних, а також знання розвитку знарядь виробництва ювелірного мистецтватворів. Все це неможливо в сучасних умовах музейної та археологічної організації установ нашої держави. Але перші кроки у цьому напрямку навіть зараз можна зробити.

4. Ретельне вивчення технологічних особливостей пекторалі з Товстої Могили на рівні техніко-морфологічних, трасологічних та деяких експериментальних досліджень дозволили приступити до першого етапу у знайомстві з технологією виробництва джгутів каркасу. Чотири джгути складають основу пекторалі, що з'єднується між собою трьома фризами,

⁶ Мозолевський Б.М. Товста Могила. - К. - 1979. - С. 73-79.

⁷ Манцевич А.П. Изображения "скифов" в ювелирном искусстве античной эпохи // *Archeologia*. - 1975. - Т.26. - С. 1-45.

середній з яких є місяцеподібною пластиною з напаяним на неї рослинним орнаментом, а верхній та нижній - приєднані за допомогою горельєфних фігур, відлитих за восковою моделлю. Кінці джгутів щільно закріплені та запаяні в металевих обоймах наконечників. Б.М.Мозолевський коротко зауважив про те, що виготовлення джгутів починалося з листка, на який наносили жолобки, "потім він скручувався і спаювався"⁸.

5. Дійсно, початок виготовлення пустотілих джгутів пекторалі починався з виготовлення відповідних листів з золота. Джгути мають неоднакову товщину по всій довжині: верхній (1) має на кінцях діаметр (D) 3,5 мм, в середній частині - 5 мм; середні джгути (2 і 3) - відповідно 4 та 5 мм, в середній частині - 8 мм, зовнішній джгут (4) - 8 мм на кінцях і 12 мм в середній частині (мал. 1). В сучасному промисловому та ручному ювелірному виробництві застосовується технологія виготовлення пустотілих трубок з золота шляхом приготування довгих пластин та волочіння їх на "секенайзене" - спеціальній металевій або дерев'яній плиті з жолобками⁹. Але виготовлення пустотілих трубок з різним діаметром на кінцях і в середині за цією технологією неможливе.

6. Єдиним припущенням залишається версія Б.М.Мозолевського, за якою джгути технологічно були виконані таким чином. Спочатку з золотого листа вирізали пластини відповідної форми (мал. 2). Знаючи

⁸ Мозолевський Б.М. Товста Могила. - К. - 1979. - С. 73.

⁹ Бреполь Э. Теория и практика ювелирного дела. - Л. - 1982. С.126-127; Марченков В.И. Ювелирное дело. - М. - 1992. - С. 93; Андрищенко А.М. Руководство золотых и серебряных дел мастерства. - Н. Новгород. - 1904. - С.16-19; Тойбл К. Ювелирное дело. - М. - 1982. - С. 82.

необхідні діаметри джгутів, можна розробити розрахунки розмірів пластин по ширині за формулою $D \times 3,14$, якою користуються сучасні ювеліри. Ширина пластин буде така: 1 - 11 мм на кінцях, 15,7 - в середині; 2 - 12,5 мм на кінцях, 25 мм - в середині; 3 - 15,7 мм на кінцях, 25 мм - в середині; 4 - 25 мм на кінцях, 37,6 мм - в середині. Довжина пластин, з яких робили джгути, слідуюча: 1 - 400 мм; 2 - 490 мм; 3 - 613 мм; 4 - 763 мм. При первісній їх заготовці передбачалися ще припуски довжиною 25-35 мм, які потрібні були для зажимів та закріплення в металевих обоймах. Число "Pi" для вирахування кола було відомо стародавнім грекам ¹⁰ Товщина пластин - 1,0 - 1,2 мм.

7. Другою технологічною операцією було нанесення на поверхню пластин шляхом карбування жолобків. (мал. 3). Спеціальними пуансонами-чеканками на пласкій поверхні пластинок було зроблено рельєф з жолобками. Зараз в якості підкладених матеріалів використовують м'які метали (свинець), спеціально зварені смоли, або товсті шкури, чи набиті піском подушки. Їх, мабуть, застосовували і стародавні майстри. Для вибивання ліній-заглиблень між жолобками з верхньої сторони пластин спочатку робили глибоку риску з допомогою "чеканів-розхідників", а потім починалося формування жолобків між ними із зворотної сторони.¹¹ Жолобки у відповідності до ширини пластин мали неоднакову товщину посередині та на кінцях. Так, для 1 - посередені - 2 мм, на кінцях - 1,2 мм; для 2 і 3 - відповідно - 2 і 3 мм; для 4 - 2,5 і 5 мм. По всій довжині кожної пластини було викарбовано по шість жолобків.

¹⁰ Рожанский И.Д. Античная наука. - М. - 1980. - С.138.

¹¹ Новиков В.П., Павлов В.С. Ручное изготовление ювелирных украшений. - СПб.- 1991. - С.32.

8. В результаті цієї операції були сформовані пластини з напівкруглими жолобками, які треба було перетворити в "круглі пустотілі трубки" (мал. 4). Для цього їх потрібно було згорнути та зовнішні краї припаяти один до одного. Стародавні майстри-ювеліри були добре обізнані з властивостями золота різних проб. Проба пекторалі становить 900, яка має найбільшу щільність (18,52) і значно відрізняється від проби 500 із щільністю (12,47), а також високу температуру плавлення: від 1005 до 1030 градусів С.¹² Виготовлення пластин для джгутів, яким в процесі карбування завдана металогенічна і фізико-конструктивна твердуватість, було продовжено їх згортанням, паянням та здобуванням жолобкуватих пустотілих трубок. Сучасні припої багатоконпонентні і навіть для 750 проби мають робочу температуру плавлення від 720 до 1000 градусів С. Зараз припої розкачується до товщини 0,2 - 0,3 мм і нарізається дрібними шматками до 1,0 - 1,5 мм, для довгих швів застосовується дріт необхідної товщини та довжини. У давнину спаявання таких значних по довжині трубок можна було лише на широкому горні і, мабуть, з застосуванням деревного вугілля. для заповнення трубок з середини, щоб отримати однакове прогрівання всього металу.

9. Пустотілі та гофровані жолобками трубки були піддані четвертій операції - скручуванню навколо своєї осі. Для цього теж потрібне широке горно і засипання у трубки деревного вугілля, щоб зразу нагріти весь метал та рівномірно скрутити трубки з необхідним кютом скручування. При цьому скручування окремих трубок провадилося в різних напрямках: 1 та 3 - справа наліво, а 2 та 4 - зліва направо. Кут скручування всіх трубок

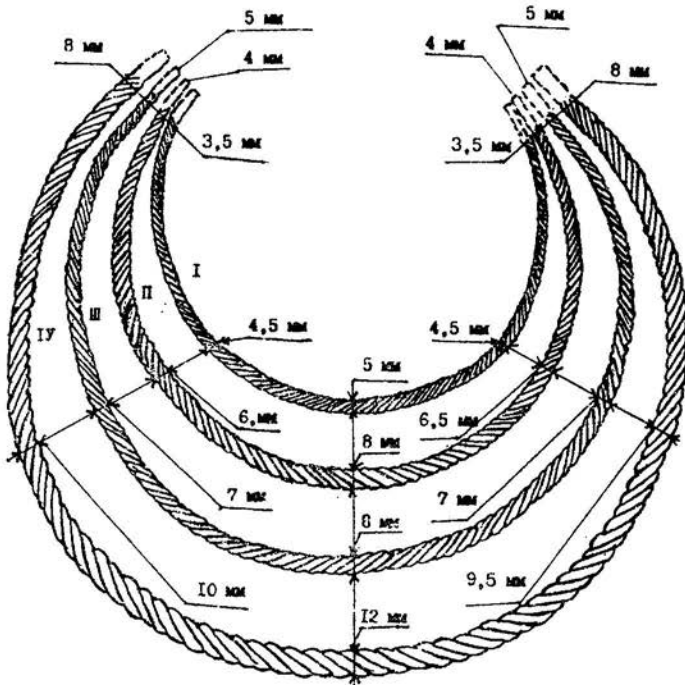
¹² Марченков В.И. Ювелирное дело. - М. - 1992. - С.19.

майже однаковий - біля 60 градусів. Скручування 1-ої трубки навколо своєї осі зроблено, приблизно, 20 разів, 2-ої - 12, 3-ьої - 18, 4-ої - 12 разів. У цій операції важливе місце займає надійний зажимний інструмент, який у сучасних ювелірів представлений різного роду плоскогубцями, круглогубцями та лещатами. Мали якісь подібні інструменти і стародавні майстри, якщо змогли скрутити джгутоподібну пустотілу трубку для каркасу пекторалі (мал. 5). Гофровані трубки набували і необхідної жорсткості.

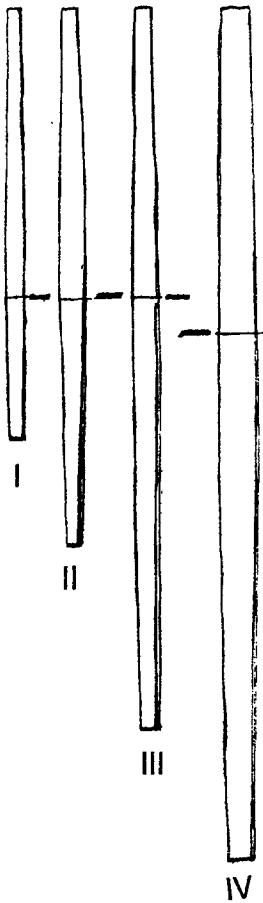
10. Відповідна п'ята технічна операція пов'язана з вигнуттям прямих пустотілих гофрованих трубок-джгутів у місяцеподібні дуги згідно з розрахунками авторів пекторалі (мал. 1). У сучасних майстрів для цього служить особливий верстак-стіл, поверхня якого вкрита жаростійким пластиком або асбестом (В.И.Марченков, 1984). Стародавні майстри, мабуть, користувалися спеціальним дерев'яним верстаком з набитою на ньому сиром'ятною товстою шкірою, на якій і були позначені контури каркасу майбутньої пекторалі. Для гнуття таких довгих пустотілих трубок знову потрібний широкий горн, заповнення трубок деревним вугіллям, щоб запобігти небажаній деформації.

11. Отже, тільки виготовлення спеціальних пустотілих гофрованих трубок-джгутів для каркасу пекторалі потребує величезних знань та технічних засобів, наявності досить складного обладнання. По суті, трубки-джгути пекторалі є новим винаходом у створенні імітації розповсюджених у стародавньому світі ювелірних виробів та їх частин, які були зроблені у вигляді скручених джгутів із суцільного дроту. Ефектні пустотілі товсті джгути з поперемінним їх закрученням зліва направо та навпаки, в яких нібито переплітався товстий золотий дріт, - все це створювало яскраве обрамлення сюжетів

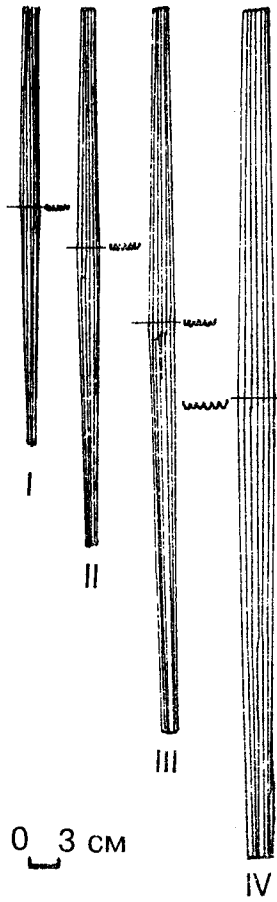
пекторалі, певний ритм малюнка, видиму масивність при певній економії дорогоцінного металу. Такі вироби могли робити тільки значні та постійно діючі ювелірні майстерні великих античних міст, де працювали обдаровані та висококваліфіковані митці-ювеліри. Певно до виробів цієї майстерні належать пектораль з Великої Близниці, вироби з Солохи та Куль-Оби.

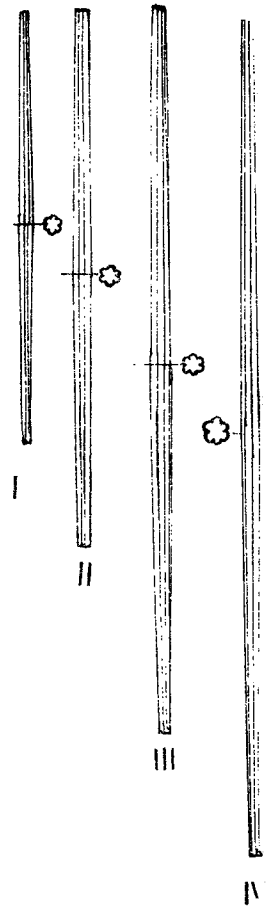
Мал. 1. Схема розгашування полич вигнутих джгутів каркасу пекторалі.

Мал. 2

Мал. 3

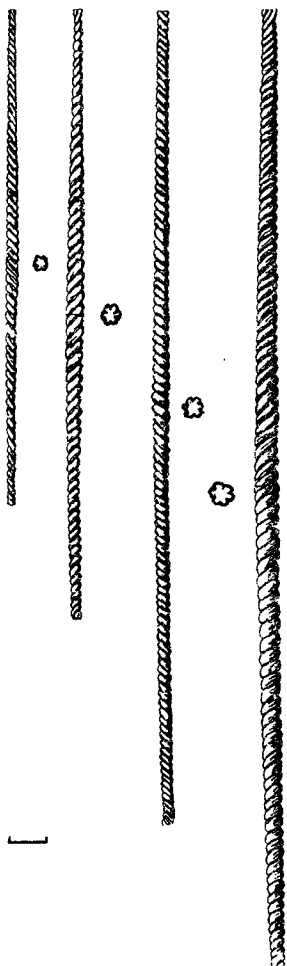

Мал. 4

Мал. 2. Схема вигляду довгих плоских пластин для виробництва джгутів (реконструкція).

Мал. 3. Схема вигляду чеканих пластин з 6 жолобами для виробництва джгутів (реконструкція).

Мал. 4. Схема вигляду прямих пустотілих трубок з випуклинами для виробництва джгутів (реконструкція).

Мал. 5.
Схема вигляду прямих
пустотілих перекручених
трубок для виробництва
вигнутих джгутів
(реконструкція).

С.В. ПАНЬКОВ

Інститут археології НАН України

СКІФСЬКІ КОВАЛІ-МЕТАЛУРГИ (ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК)

Одним із найважливіших і чи не єдиних джерел, які дозволяють вивчати процеси соціального розвитку суспільств є поховальні пам'ятки. Саме вони акумулюють дані, що свідчать про майновий стан померлого, визначають ту сходинку, яку він займав на соціальній драбині сучасного йому суспільства. Сукупність пам'яток дозволяє стратифікувати стародавнє суспільство і визначити основні риси його політичного і соціально-економічного устрою.

Середина і друга половина I тис. до н.е. були тим етапом в розвитку продуктивних сил східноєвропейського населення, який свідчить про помітні зрушення в його економіці і культурі. Значення цього етапу визначається, передусім, утворенням Великої Скіфії, племена якої досягли рівня державності і значною мірою обумовили подальший перебіг історичних подій на сучасній території України, її найближчого і навіть віддаленого порубіжжя.

Могутність Скіфської держави у неостанню чергу визначалася розвитком військової справи, що насамперед, вимагала достатньої кількості високоякісного залізного озброєння. Можливо саме тому у скіфський час на території України завершується перехід до доби заліза, яке стає основним виробничим матеріалом, а чорна металургія та металообробна перетворюються у провідну галузь ремісничого виробництва, що забезпечувала знаряддям праці інші його різновиди, сільське господарство, військову справу. На території Скіфії виникають потужні, як на той час, ремісничі центри і

осередки (Шарпівське, Білське, Кам'янське городища), де виробництво заліза і залізних знарядь велося у досить значних обсягах [Фабриціус, 1949; Граков, 1954; Шрамко, 1994].

Значення заліза для економіки і військової могутності Скіфської держави не могло не позначитися на його безпосередніх виробниках- металургах і ковалях. Тому цікавим є питання про їх становище у скіфському суспільстві. Але для того, щоб висвітлити це питання, в першу чергу, необхідно з'ясувати чи виділялася серед різних верств скіфського населення така його категорія, як металурги-ковалі. Відповідь на це може надати аналіз скіфських поховальних пам'яток, а підставою для нього послужити склад поховального інвентаря.

Слід відзначити, що виділення категорії общинників, які займалися ремісничою справою, і, зокрема такою її галуззю, як металургія та металообробка на території Східної Європи за поховальними пам'ятками фіксується вже за доби ранньої-середньої бронзи. В наш час для доби бронзи відомо вже декілька десятків поховань майстрів-металургів. Поєднуються вони, насамперед, складом супроводжуючого інвентаря, серед якого присутні ливарні форми, сопла, тиглі [Шилов, 1951; Каховский, 1963; Бочкарев, 1978]. Отже, якщо ця підстава є справедливою для виділення категорії поховань майстрів-металургів і ливарників доби бронзи [Березанская, 1980], то можна припустити, що вона є дієвою і для наступних, зокрема, скіфської епохи.

На цій підставі серед відомих на цей час скіфських поховальних комплексів можна виділити близько десятка поховань ковалів-металургів, які визначаються за ковальськими інструментами у складі поховального інвентаря. Так, залізні молоти і молотки були виявлені в курганах Переп'ятиха на Київщині і № 46 поблизу с.

Ярмолинці (друга половина VI ст. до н.е.). Вугільні щипці (або пружинні кліщі) в курганах поблизу с. Яблунівка (V ст. до н.е.), № 2 поблизу м. Бориспіля, в кургані IV ст. до н.е. поблизу с. Аксютинці. Ковальські зубила в курганах поблизу с. Пруси (IV ст. до н.е.), № 7 в урочищі “Часті Кургани” під містом Вороніж (початок V ст. до н.е.) [Шрамко, 1969; Ильинская, 1966].

Можна сподіватися, що подальші польові дослідження скіфських пам'яток дозволять збільшити цей перелік, але й ті, що вже є дають підстави стверджувати виділення серед маси рядових скіфських общинників такої категорії, як металурги і ковалі, виробнича і суспільна значущість яких для співплеменників зафіксована складом поховального інвентаря.

Виділення цієї верстви дозволяє ставити і вирішувати питання про їх майновий і соціальний стан, більш докладно розглядати процеси розвитку скіфського суспільства, його структуру і організацію.

А.В. ГЕЙКО

м. Опішне, Національний музей кераміки

СПОСОБИ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ КЕРАМІКИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Глиняний посуд - одна з найчисленніших знахідок, яка зустрічається при вивченні археологічних пам'яток починаючи з епохи неоліту. Кераміка як історичне джерело дозволяє прослідкувати розвиток багатьох сторін життя стародавнього населення України, з її допомогою можна оцінювати технічний стан та культурний рівень, естетичні вподобання, звичаї, тощо. Інформація, що в ній закладена, дає можливість провести самостійні дослідження без використання інших речей із бронзи, заліза, кістки, каменю, але саме масовість, фрагментарність, коли черепки невеликі і на перший погляд малоінформативні, великі затрати по їх обробці, в тому числі часу і сил, часто віднаджують це бажання. Хоча без розгляду керамічних комплексів не вийшла жодна археологічна робота, крім вузькоспеціалізованих.

Особливо ця тема стала актуальною зараз, бо з 40-50-х рр. в Україні та за її межами активно діють експедиції різноманітних наукових установ, що ведуть розкопки поселень та поховальних пам'яток скіфської доби. Великі масштаби робіт, коли знайдені речі уже зараз обчислюються сотнями тисяч, значно випереджають темпи їх обробки. Все це впливає на рівень розкриття цієї теми. Хоча проблеми хронології та класифікації кераміки в тій чи іншій мірі розроблені, технологія її виготовлення і понині залишається "білою плямою".

Одним із перших, хто звернув увагу на ліпний глиняний посуд, в тому числі VII-III ст. до н.е. і саме на техніку і технологію його виготовлення, був відомий

археолог В.О.Городцов. Він узагальнив досвід і склав системну програму по її вивченню, де розглядались питання формовочних мас, способи виготовлення, сушіння, випалу, тощо. Базуючись на візуальних спостереженнях, окремі сторони технологічного процесу (домішки, формування, поверхня) розглядались Б.М.Граковім, В.А.Іллінською, Г.Т.Ковпаненко, А.О.Моруженко та іншими дослідниками. На прикладі керамічного комплексу із Східного укріплення Більського городища Б.А.Шрамко дослідив основні питання технології виготовлення місцевим населенням виробів із глини.

В даний час зріс інтерес до кераміки - одного з цінних історичних джерел, яке дозволяє відповісти на багато питань, що іноді на перший погляд не стосуються гончарного ремесла, навіть таких далеких, як палеоботаніка та палеозоологія. Проходить процес синтезу археології та природничих наук. Особливо активно ведуться роботи в ближньому та далекому зарубіжжі (Російська Федерація, Білорусія, Англія, США, Голландія, Японія). За приклад можна навести Росію, де в Москві, Новосибірську, Самарі, Владивостоці та в інших місцях над різними напрямками вивчення кераміки працюють лабораторії та дослідницькі групи. Широко практикується проведення міжнародних конференцій, видання наукових збірників, монографій з питань стародавньої технології гончарства. Всі ці напрямки і методи досліджень можна поділити на 4 основні групи:

1) Візуальне спостереження. Один з його основних методів -типологічно-статистичний. З його допомогою можна вивчати домішки, колір, поверхню, орнамент та ін.

1) мікроскопію - біноккулярну, електронну, нагрівальну, петрографічну;

- 2) рентгенівський аналіз - дифракційний, спектральний, метод просвічування;
- 3) фізико-хімічний;
- 4) нейтронно-активізаційний;
- 5) ультразвукове зондування;
- 6) деріватографічний та багато інших.

Основний недолік переважної більшості цих методів - малодоступність внаслідок нечисленної та дорогої апаратури і самих аналізів, що не дозволяє вивчати значну кількість кераміки, дослідження ведуться часто спеціалістами-неархеологами. Зараз іде процес становлення даних напрямків, розробка методик, часто трудоемких, що приводить до неточностей, тому вони нерідко використовуються разом, навіть дублюються, взаємоперевіряються, щоб запобігти помилкам.

III. Експериментальне моделювання. Це активний і контрольований вплив на предмет, процес чи явище, що вивчається, з використанням методів техніко-природничих наук; причому може братися як сама археологічна знахідка, так і штучно створена модель. Перевага цього методу в тому, що вчений у незначній мірі залежить від знайдених матеріалів. Деякі дослідними допускають, що в майбутньому він стане одним із основних в археологічній науці [Васильєва, Салугіна, 1991. - С.80].

IV. Етноархеологія. На основі даних етнографії реконструюється техніка і технологія стародавніх гончарів. Як і попередній напрямок він доповнює такими фактами, які неможливо отримати при інших дослідженнях.

Автором на базі Державного музею-заповідника українського гончарства використані доступні методи, а саме бінокулярно, електронна мікроскопія, хімічний аналіз, візуальні спостереження, експериментальні дослідження на основі моделювання, порівняння з даними

етнографії і вперше прослідковано весь технологічний процес виготовлення кераміки в скіфську епоху. Базовими стали колекції глиняного посуду з пам'ятників басейну р. Сули: Басівське, Глинське, Свиридівське городище, р. Псла: Книшівське городище, селище біля сіл Броварки, р. Ворскли: селища Опішня - 10, Мачухи - 1, Шевченки - 1, Снопове - 1 та інші. Для порівняння залучались матеріали з лісостепових поселень VIII-III ст. до н.е. Правобережної України та степової зони.

Виділено глини озалізовані, малоозалізовані, що йшли на приготування формовочної маси, класифіковано домішки: шамот, жорства, пісок, органіка, їх процентний склад, зафіксовано час приготування посуду - пізня весна - осінь, виділено методи формування посуду спіральноклаптиковим, і рідше клаптиковим наліпом, класифіковано способи нанесення орнаменту з техніко-технологічної точки зору, способи сушіння та випалу кераміки в VII-III ст. до н.е. Рівень керамічного виробництва на той час був досить високим, що давало змогу отримувати різноманітні та відносно якісні вироби. Воно набуло тут більшого поширення, ніж в степу, завдяки тому, що були високоякісні поклади глини, деревини та існували багатотисячолітні виробничі традиції. На кожному селищі чи городищі зафіксовано сліди існування керамічного виробництва: вальки заготовленої гончарної глини, брак, печі для випалу, майстерні. У великих економічних центрах, типу Більського городища, можливо в пізньоскіфський час воно починає переходити рамки домашнього ремесла.

Спираючись на дані досліджень можна говорити, що в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі в VII - на початку III ст. до н.е. існують певні групи людей, які виготовляють посуд за єдиними технологічними традиціями. Незважаючи на те, що існувала різниця у

підборі сировини, домішок, приготуванні формовочної маси, орнаментуванні, що пов'язано із населенням різним за походженням, можна прослідкувати певні спільні риси, які починаючи з VI-V ст. до н.е. набувають рецептів виготовлення кераміки. Деякі особливості в технології виготовлення мінерального складу глин, використанні доповнень, що дасть змогу у майбутньому визначити місце виготовлення посуду. В V ст. до н.е., а можливо, дещо раніше, на даній території відбувся розквіт цієї спеціальності, що вилилось в консервації техніко-технологічних вимог до виготовлення виробів. Зникають такі типи кераміки, як кубки, черпаки, чорнолошений, ангобований посуд, врізний орнамент, заповнений білою пастою, спрощується орнаментация. Гончарний круг, який був відомий завдяки античному імпорту, не використовується. Із зникненням на початку III ст. до н.е. з політичної арени частина населення даного регіону брала участь у формуванні зарубинецької культури, що знайшло своє вираження у керамічному комплексі пам'яток Посулля, типу Глинського і Басівського городища.

Т.Н. КРУПА

г. Харьков, Харьковский государственный университет

К ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ ЗАКРЫТОЙ ОБУВИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ХЕРСОНЕСА)

1. До настоящего времени историками-антиковедами фактически не уделялось внимание проблеме исследования технологий, связанных с производством отдельных элементов костюма. например, - обуви. В настоящее время существует единственная работа по быту и культуре Херсонеса Таврического В.И.Кадеева [1996], но в ней

автор ограничивается чисто описательной характеристикой херсонесской обуви. В 1997 г. на научной конференции в Харькове, посвященной 140-летию со дня рождения Д.И.Багалая, нами был прочитан доклад об античной обуви Херсонеса, где, частично, касались вопроса технологий.

2. Среди сохранившихся находок обуви можно выделить 10 фрагментов подошв из тонкой (0,3-0,5 см) кожи из раскопок К.К.Косцюшко-Валюжинича и Р.Х.Лепера (рис.1, 1-3; 2, 1-7); 4 пяточных каплевидной формы из раскопок Р.Х.Лепера (рис.1, 4-7); 2 обувные боковины из раскопок К.К.Косцюшко-Валюжинича и И.А.Антоновой (рис.1, 8; 3,7). Подавляющее большинство находок датируется первыми веками н.э. и только находка из раскопок И.А.Антоновой - концом античности - началом средневековья.

3. Одним из важнейших элементов обуви, наряду с кромом, являются способы соединения частей кроя, проще говоря - швы. Исследуя остатки позднеантичной обуви, мы можем выделить несколько видов соединительных швов.

4. На фрагментах подошв (рис.2, 2,4) и каплевидных пяточных деталях (рис.1, 4-7) мы видим шов, для выполнения которого требовалось отступить от края среза на 0,25-0,5 см и прошить густыми стежками (шаг шва - 0,5-0,7 см). Перетяги, зафиксированные на срезе кожи, указывают, что нить проходила не вдоль среза, а пересекала его. Считаем, что для подобного соединения деталей использовался обметочный (рис.3,1) или зигзагоподобный (рис.3,2) швы через край. Учитывая специфику назначения шва можно заключить, что использовался зигзагообразный шов через край. Как свидетельствуют находки 1996 г. в некрополе Усть-Альмы

(раскопки А.Е.Пуздровского, Ю.П.Зайцева, И.И.Лободы) подобный шов использовался для соединения деталей одежды (склеп 620, погребение 1).

5. Крепление боковин к подошве, в большинстве случаев, производилось швом "вперед иголку": игла проходила половину толщины подошвы (рис.1, 1-3; 2, 1-3; 5-7), которая могла быть двухслойной. Боковина располагалась перпендикулярно подошве и шов, таким образом, полностью находился внутри обуви (рис.3,3), что обеспечивало ему долговечность.

6. В позднеантичное время использовались также и накладные пяточные детали. Об этом свидетельствует два ряда параллельных отверстий на боковине из раскопок И.А.Антоновой (рис. 3; 7,а). Возможны два варианта восстановления шва. Оба варианта представляют по правой стороне боковины зигзаг (рис.3;5;6). Различие заключается в том, что в первом случае по левой стороне боковины образуется зигзаг (рис. 3; 6), а во втором случае - две параллельные линии (рис. 3; 5).

7. Шов "вперед иголку" использовался не только для крепления боковины к подошве (рис. 3; 7в), но и для соединения боковины и подкладки. В этом случае схема шва упрощалась (рис.3, 4).

8. Таким образом можно заключить, что для сапожного ремесла позднеантичного времени было характерно не только значительное развитие кроя, о чем свидетельствуют сохранившиеся в Херсонесе обувные детали, но и широкий спектр используемых швов, которые удастся выделить при их анализе.

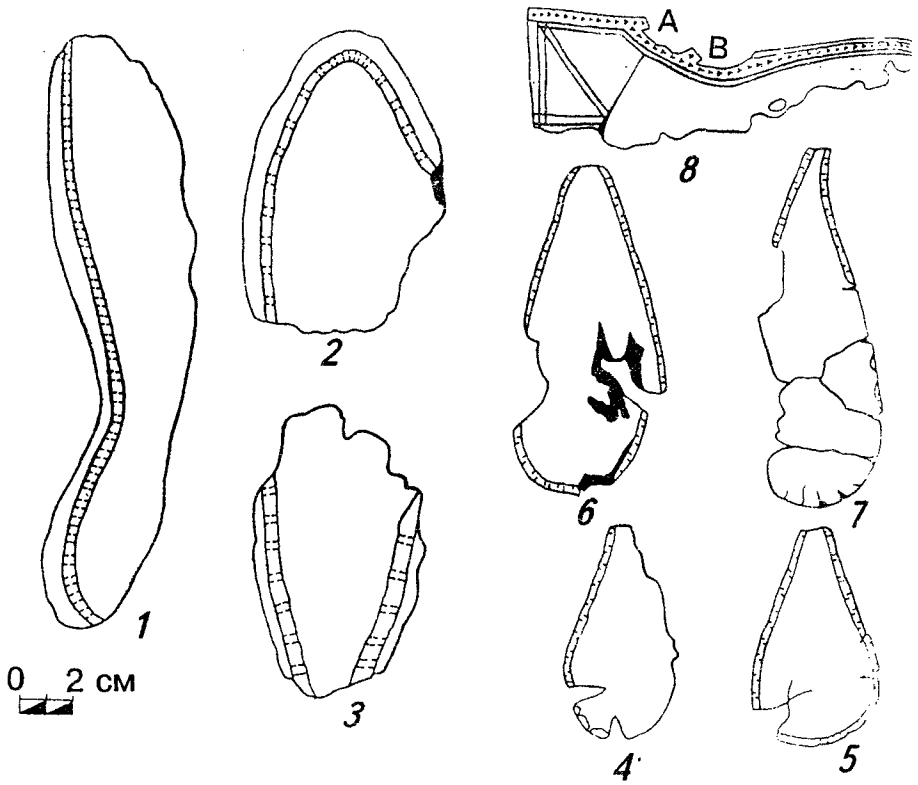

Рис. 1

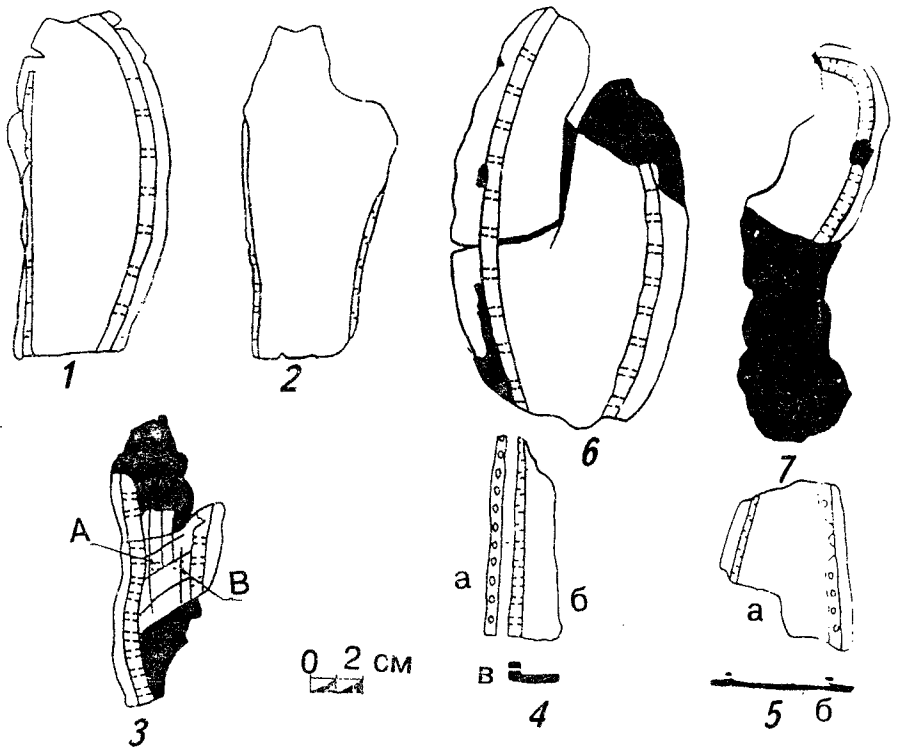

Рис. 2

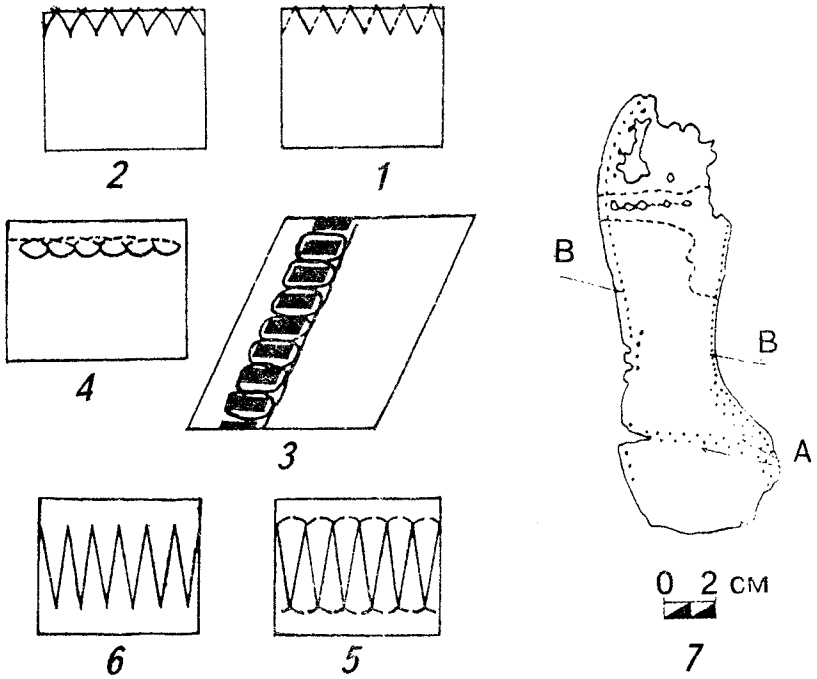

Рис. 3

ВИВЧЕННЯ МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ ТА ПАМ'ЯТОК МИСТЕЦТВА

В. ОТРОЩЕНКО

Інститут археології НАН України

З ПРИВОДУ КУЛЬТУРНОЇ НАЛЕЖНОСТІ РОГОВОЇ СОКИРКИ З ДУДАРКОВА

У фондах ІА НАН України зберігається половина рогової сокирки, знайденої у 1962 р. у торфовищі біля с. Дударків Бориспільського р-ну Київської обл. Знахідка є унікальною пам'яткою давнього образотворчого мистецтва й викликала низку публікацій [Дяденко, 1962; Біляшевський, 1963; Березанська, 1964, 1982, 1986; Телегін, 1966; Формозов, 1974 та інші]. Усі дослідники віднесли сокирку до бронзового віку, а С.С.Березанська певнено пов'язала її з культурою багатопружкової кераміки (КБК), зважаючи на наявність неподалік від місця знахідки решток селища названої культури [1982, с.182].

У матеріальному комплексі КБК рогові сокирки з провухом відсутні, але відомі десятки кам'яних сокир з круглим отвором у середині тулуба. Проте кам'яні сокирки КБК, на відміну від катакомбних, ніколи не прикрашали зображеннями чи візерунками. Пошук будь-яких аналогій сокирці з Дударкова в системі культур доби бронзи України не дав жодного результату.

На щастя, друга сокирка з рогу була знайдена у чудовому археологічному контексті - пох. 8, кург. 1, гр. II біля с. Котовки Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., віднесеному до чорногорівської групи

пам'яток кіммерійської культури [Ромашко, 1987, с. 48-54]. В.О.Ромашко вказав на сокирку з Дударкова, як на найближчу аналогію котовській “за матеріалом, формою та розмірами” [1987, с.52], але не наважився поставити під сумнів хронологічну та культурну позицію першої. Відразу ж з'явилася публікація третьої рогової сокирки, знайденої під час розчищення русла р. Казенний Торець на околиці м. Костянтинівка Донецької обл. [Дегерменджи, Дубовская, 1988, рис. на с.274]. Знахідку з Котовки було названо найближчою аналогією для сокирки з Костянтинівки. Остання прикрашена складним солярним знаком, показовим для кіммерійського орнаменту, за О.І.Тереножкіним [1976, рис. 92-94]. Отже, дві рогові сокирки з трьох належить до кіммерійської доби.

Зважаючи на це, можна поставити питання про можливість віднесення до кіммерійського часу й третьої сокирки, себто - Дударківської.

На користь такого припущення вказує техніка нанесення орнаменту та малюнків на лискучу поверхню оленячого рогу гострим різцем з подальшою фіксацією ліній білою масою. Така техніка показова для оздоблення лискованого посуду другого етапу чорноліської культури та кераміки жаботинського типу, що трапляється і в кіммерійських похованнях степу [Покровская, 1973; Ильинская, 1975, рис.15-18]. Саме для орнаментальних фризів Жаботина характерним є чергування трикутно-ромбоїдних композицій з шаховими, а для чорноліської культури - звисаючі трикутники, яких на сокирці було не менше трьох. Для КБК ж такі композиції не властиві взагалі.

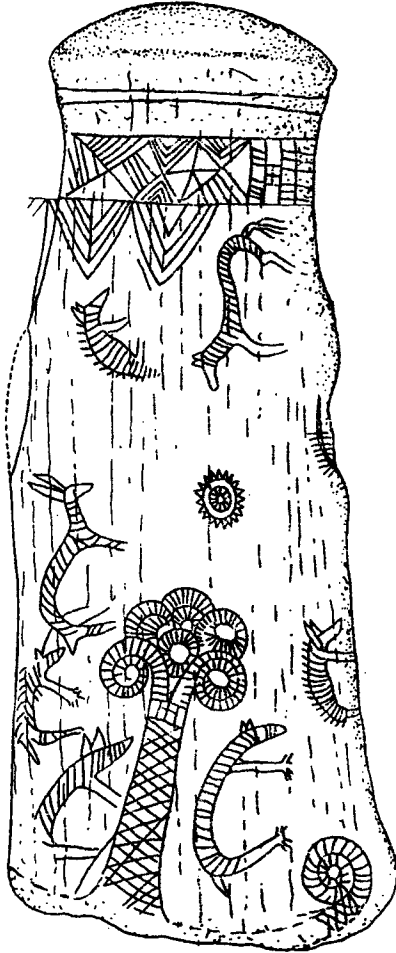
За графічним рядом зображень сокирка просто унікальна. На жаль, вивчати їх сьогодні можна не стільки за оригіналом, що зазнав від 1962 р. помітних втрат,

скільки за чудовим фото в статті Д.Я.Телегіна у I-му томі "Історії українського мистецтва" [1966, рис.18]. На композиції зображено дерево з сонцем понад кроною в оточенні до дев'яти тварин. Ще В.М.Даниленко слушно припустив, що це дерево життя в оточенні земних створінь. Це спостереження підтримала С.С.Березанська, уточнивши породу дерева (фінікова пальма) за аналогіями з асирійських рельєфів часів Ашшурнаці-рапала (883-859 рр. до н.е.), Асархаддона (680-669) та Ашшурбанапала (668-635/27) [1982, с.184]. У зв'язку з цими датами нагадую, що сокирка з Котовки датована IX - початком VIII ст. до н.е. [Дегерменджи, Дубовская, 1988, с.275]. Саме на першу половину VII ст. до н.е. припадає пік кіммерійської активності у Передній Азії. Отже, датувати сокирку з Дударкова слід найпізнішим передскіфським часом, а стилізоване зображення пальми засвідчує новий факт контакту населення Наддніпрянщини з Близьким Сходом у кіммерійські часи. Слід також належно оцінити зміїне завершення стовбура пальми, закручене у спіраль.

Стильові особливості зображення тварин профільним силуетом, коли передні та задні пари ніг утворюють дві смуги, що зближуються поміж собою кінцівками, нагадують тварину Михалківського скарбу [Крушельницькая, Малеев, 1990, с.130, рис.44] та тварин на стелах-обелісках кіммерійського часу із Зубівського та Усть-Лабінського курганів Прикубання [Савинов, 1977, рис.1; 2]. Повторюються номенклатура тварин та щедра солярна символіка, розмаїтість якої показова саме для кіммерійської доби, про що вже йшлося вище. Водночас, профільність зображень не заважає завжди вирізьблювати два вуха, а не одне.

Наведені спостереження роблять сокирку з Дударкова принаймні на 800 років молодшою й

розширяють не вельми ще велике коло киммерійських старожитностей, у вивчення яких величезний внесок зробив О.І.Тереножкін.

Рогова сокирка з Дударкова .

С. В. МАХОРТЫХ,
Институт археологии НАН Украины
О. О. КОЛЕСНИК
Национальный музей истории Украины

ДРЕВНЕВОСТОЧНЫЕ БЛЯШКИ-РОЗЕТКИ ИЗ ЧЕРКАССКОЙ ОБЛАСТИ

В конце прошлого века в Каневском уезде Киевской губернии (ныне Черкасская область) были найдены две бронзовые бляшки-розетки. В настоящее время они хранятся в Национальном музее истории Украины среди вещей из собрания Б. И. Ханенко.

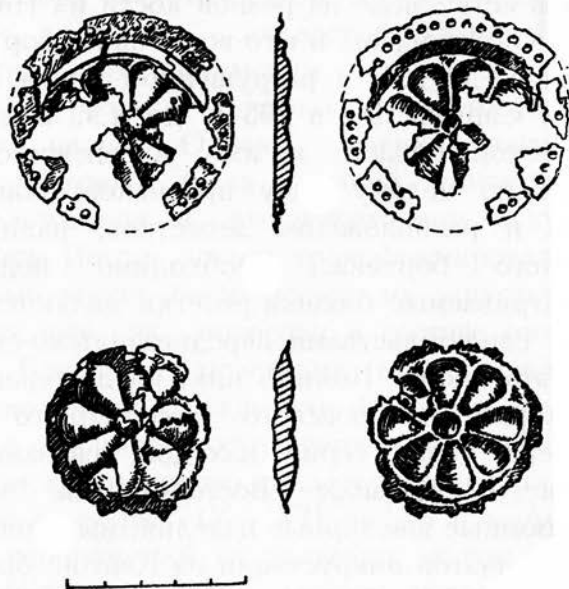
Бляшки имеют округлую форму с рельефным штампованным изображением розетки (рис. 1). Розетка состоит из восьми каплевидных радиально расположенных лепестков. В центре розетки - выпуклость округлой формы. На лепестках частично сохранились остатки плакировки золотым листом. По краям обеих бляшек располагался профилированный бороздкой кольцевидный бортик, орнаментированный округлыми точками. В настоящее время уплощенный бортик сохранился только у одной бляшки. Однако, судя по сохранившейся фотографии прошлого века, такой же бортик, декорированный точками, был и у второй бляшки. Данное обстоятельство позволяет рассматривать эти изделия как практически идентичные.

Они являются уникальными находками для Лесостепного днепровского Правобережья. Вместе с тем, подобные изделия и изображения розеток обычны для территории Ближнего Востока. Например, история розетки в месопотамском искусстве начинается с изображений на цилиндрических печатях конца IV тыс. до н.э. в шумерском городе Уруке [Madhloom, 1971].

Мотив розетки, олицетворяющий собой изображение цветка с лепестками, был символом великой шумерской богини Инанны, а позднее - аккадской богини Иштар. Подобно другим месопотамским символам, мотив многолепестковой розетки широко употребляли для орнаментальных целей. Однако, именно магическая функция этого символа была главной причиной его широкого использования в древневосточном искусстве. Символы Инанны-Иштар часто трансформировались в амулеты, которые можно было носить на запястьях как браслеты или на шее как подвески в составе ожерелий [Hroudа, 1965]. Бляшки с розетками также предназначались для нашивания на одежду или на головные уборы. Они украшали и предметы вооружения и детали конской упряжи. Об этом красноречиво свидетельствуют знаменитые ассирийские рельефы IX - VII вв. до н.э. Анализу разнообразных изображений на рельефах, в том числе и украшений, посвящены работы многих исследователей, среди которых выделяются труды Б. Хроуды и Т. Мадхлума. Значительный интерес представляет также монография Р.Максвела-Хислопа, посвященная анализу ювелирных украшений Западной Азии [1971]. Опираясь на эти работы, а также на находки, выявленные на территории древнего Востока, можно говорить об определенной эволюции в изображении и оформлении розеток на протяжении первых веков I тыс. до н.э. Изучение этой эволюции позволяет использовать некоторые типы розеток в качестве достаточно надежного датирующего материала.

Так, аналогии бляшкам-розеткам из Черкасской области известны среди ассирийских древностей, относящихся ко времени правления Саргона II (последняя четверть VIII в. до н.э.). Наиболее близки рассматриваемым находкам изображения на рельефах дворца в

Хорсабаде, где они украшали ремни конского оголовья [Barnett, Lorenzini, 1975]. Подобные изображения розеток есть также на резной кости из Нимруда [Barnett, 1957]. Они найдены в юго-восточном дворце, построенном в VIII в. до н.э. и разрушенном почти сразу же после смерти Саргона II в 705 г. до н.э. Бляшки-розетки из Черкасской области и их древневосточные аналогии близки по целому ряду признаков: общие пропорции, форма и расположение лепестков, наличие орнаментированного бортика. Необходимо подчеркнуть, что рассматриваемые бляшки-розетки являются не единственными свидетельствами переднеазиатско-европейских связей в это время. Помимо них, на довольно ограниченной территории днепровского лесостепного Правобережья выявлена целая серия находок, связанных происхождением с древним Востоком. К ним относятся полихромные ювелирные изделия, выполненные в технике перегородчатой инкрустации из Квиток, бронзовые оковки от щитов из Черняховского клада под Киевом, а также бляха из Носачевского кургана с изображением квадрата с вогнутыми сторонами в обрамлении полукружий [Алексеев, Качалова, Тохтасьев, 1993; Kossack, 1987; 1994; Махортых, 1994]. Эти находки являются археологическим подтверждением участия ранних кочевников (киммерийцев) в переднеазиатских походах, засвидетельствованных письменными источниками последней четверти VIII в. до н.э. Кавказские вещи (ситулы, предметы конского снаряжения), также выявленные в целом ряде кочевнических памятников лесостепного Днепровского Правобережья, по всей вероятности указывают путь, по которому древневосточные инновации попадали в Северное Причерноморье уже в предскифский период. Имеющиеся в настоящее время материалы позволяют говорить по крайней мере о двух этапах проникновения

киммерийцев в области современной украинской лесостепи. Более ранний из них был связан с природно-экономическим кризисом, в то время как другой, более поздний, с перегруппировкой политических сил на юге Восточной Европы в связи с появлением здесь в конце VIII или начале VII вв. до н.э. скифов из восточных районов Евразии [Махортых, 1993]. Древневосточные импорты известны также в целом ряде скифских памятников Предкавказья и Северного Причерноморья VII в. до н.э. Среди них тоже есть изображения розеток,

представленые, например, на диадемах из Келермесского и Мельгуновского курганов или в погребении у хут. Красное Знамя на Ставрополье. Однако, эти розетки существенно отличаются от рассмотренных выше бляшек-розеток VIII в. до н.э.. Их появление на юге Восточной Европы связано с последующими древневосточными походами скифов, в историческом контексте которых они и должны рассматриваться.

С.Я. ОЛЬГОВСЬКИЙ

Державний університет культури і мистецтв

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ СКИФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ

Крім того, що Ольвію традиційно вважають розвинутим металообробним центром, останнім часом їй приписують провідну роль у виготовленні речей, виконаних у скіфському звіриному стилі. В основі таких тверджень лежить теза Б.В.Фармаковського, що все скіфське мистецтво було створено в грецьких колоніях, які перетворили убогі елементи в перлину творчості, а підтверджувалося це досить частими знахідками речей із зображенням тварин та декількома ливарними формами з Березані та Марицинського могильника.

З приводу металообробного ремесла в Нижньому Побужжі, і, зокрема, в Ольвії, написано досить багато. Основні положення вибудованої теорії зводяться до того, що власної металообробки в цьому регіоні не було. В основному тут працювали бродячі майстри, які після заснування Ольвії арендували майстерні і з цим пов'язано припинення життя на Ягорлицькому сезонному торжищі.

Працювали бродячі майстри і на ольвійській периферії, де лишили сліди своєї діяльності у вигляді поодиноких знахідок уламків ливарних форм та тигелів. Саме бродячі майстри і були авторами речей, виконаних у звіриному стилі. Але, оскільки думки про грецьке авторство південнобузьких знахідок продовжують побутовати, доцільно ще раз зосередити увагу на деяких моментах, пов'язаних з історичними витоками скіфського звіриного стилю.

Як правило, скіфський звіриний стиль розглядають з позицій типологічного аналізу. В зображеннях тварин дослідники шукають риси малоазійської, передньоазіатської, грецької, кавказької, сибірської образотворчих традицій і, виходячи з цього, визначають місце і час виникнення цього унікального явища, виділяють його локальні варіанти.

Якщо ж розглядати пам'ятки звіриного стилю як речі в антропоцентричній перспективі, то можна побудувати логічний ланцюг: світогляд - ритуал - речі, які утворюють духовний шар культури. Ритуальні першоречі, як правило, мають особливий статус, але з розвитком суспільства вони стають звичайними витворами мистецтва і задовольняють лише естетичний смак. У скіфському середовищі звіриний стиль ще не став на той рівень розвитку, коли втрачаються зв'язки художніх речей із світоглядом. Виходячи з цього, можна бути певними, що звіриний стиль міг виникнути лише в середовищі мисливців та скотарів, які розглядали Світ в триярусній побудові, де кожному ярусові відповідали певні тварини. У скіфському мистецтві Нижньому Світові, або нижній частині дерева життя відповідав змії, або грифон. Із Середнім Світом були пов'язані тварини - об'єкти полювання, або ті, що входили до складу стада. Верхньому Світові, або верхній частині дерева життя

Відповідали птахи, найчастіше це був орел. Зображення цих тварин на побутових речах, прикрасах, зброї мали певне змістовне навантаження і виконували роль оберегів, тотема.

Стилістичні особливості зображення тварин у скіфському мистецтві - лаконізм, відсутність деталізації, підкреслення найсуттєвіших властивостей тварини, - не знаходять собі аналогій в античному мистецтві. Автоматичне повторення варварських форм, особливо в архаїчну добу, нам здається неможливим. Втручання грецьких торевтів в скіфське мистецтво наприкінці V ст. до н.е., коли, наприклад, в Ольвії з'являється власна металообробка, зумовлює появу речей, на яких відображено скіфський світогляд - триярусна побудова Всесвіту, традиційні тварини, але виконані вони в грецькій манері, реалістично, майже з фотографічною точністю, як наприклад, на пекторалі з Товстої Могили.

Для архаїчної доби не правомірно шукати місце виникнення звіриного стилю, оскільки це був прояв світоглядних уявлень на певній стадії їхнього розвитку. Тому і виникнути звіриний стиль міг в різних місцях, незалежно один від одного. Можна говорити лише про взаємовплив. Останні відкриття на скіфських пам'ятках осілого побуту говорять про розвинену металообробку у скіфів, тому авторами речей, виконаних у скіфському звіриному стилі, звичайно, були скіфські майстри.

Ю. В. БОЛТРИК

Інститут археології НАН України

ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ СКІФСЬКИХ БРОНЗОВИХ НАВЕРШЬ ІV СТ. ДО Р.Х.

Однією з найбільш репрезентативних категорій знахідок матеріальної культури є залізні та бронзові навершья. Спроби визначити призначення цих речей до єдиної точки зору не призвели. Думки та версії з цього приводу, висловлені численними дослідниками, наводили Е. Миннс [1913], В. В. Шлеєв [1950], В. А. Іллінська [1963], К. Бакаї [1971], О. В. Переводчикова та Д. С. Раєвський [1981]. Всі пропозиції щодо призначення навершья поділяються на дві групи. Перша так чи інакше пов'язується з повозками. В них вбачали прикраси верхньої частини повозок, їх дишел чи навіть їх вісей. Інша група розглядає навершья як шаманські жезли або частини ознак влади, подібних до штандартів та бунчуків.

Помітна така залежність: при розгляді навершья лише з нижньо-дніпровських курганів, їх вважають частинами повозок. Коли ж оперують масивом навершья, максимально поширеним в просторі і часі, то виникає невизначеність, що заводить проблему в глухий кут і тоді, як вихід з нього, виникає ідея функціональної поліваріантності цієї категорії речей.

На взаємозв'язок навершья з залишками повозок, починаючи від І. Є. Забеліна, звертали увагу численні дослідники. Відзначали й ту обставину, що навершья зустрічаються однією чи двома парами, вбачаючи в них прикраси накриття повозки [Minns, 1913; Ростовцев, 1914]. Було зроблено припущення, що чотири однакові навершья розміщувалися по кутах повозки, а пара птахів прикрашала вхід до неї [Мелюкова, 1981].

Спираючись на типологію О.В.Переводчикової [1980], ми поділили масив наверхш з степових пам'яток на три групи, керуючись зображеннями та формою наверхш. У першу групу потрапили наверхшя з зображеннями птахів (IX тип за Переводчиковою), в другу ті, що несуть зображення оленів на прорізних фігурних втулках (XI тип). До третьої потрапили екземпляри лопатоподібної форми, які несуть зображення оленів, сцен шматування, антропоморфні фігури (II тип). На всіх екземплярах цієї групи зображення закомпоновані в уявний чи реальний прямокутник.

Аналіз згрупованих наверхш привів до версії їх вірогідного розміщення на накритті повозки. Так, наверхшя з птахами в комплексах представлені переважно парами (в двох випадках по одному екземпляру) і лише в Малій Лепетисі чотири, але в цій пам'ятці відсутні наверхшя інших типів. До того ж фігурки птахів з Малої Лепетихи зображені з складеними крилами, тоді як у всіх інших випадках у птахів крила випростані. На нашу думку, ці обставини дають підстави вважати, що пара наверхш з птахами височіла над краями гребеня балдахіну катафалка (або накриття «павільйонного типу», як писав М.І.Ростовцев [1914]. Тобто наверхшя з птахами займали найвищі точки, простір навколо і логіка загальної композиції дозволяли відтворити крила у стані польоту. Два інші типи наверхш в комплексах зустрічаються переважно по чотири екземпляри, що дає підстави вважати їх розміщеними по кутах епістилю, а їхню «сплощеність» пояснювати композиційним тиском схилу балдахіну. Таким чином, зміст та форма зображень, кількість наверхш вказують на їх розташування в системі декоративного оздоблення верхньої частини повозки.

Зображені на навершнях: птахи, олені, грифони, сцени полювання Аполлона-Гойтосіра на грифоні - з одного боку вказують на функцію руху, що притаманна вказаним персонажам, а з іншого репрезентують тернарну структуру скіфської моделі всесвіту. Себто кожна зона світобудови має свої зооморфні коди-символи чи класифікатори. З верхньою зоною співвідносяться птахи, з середньою - копитні, з нижньою - грифони, змієнога богиня та близька до неї Володарка звірів. Тобто сюжети утворювали певну систему, керуючись якою можна спробувати відтворити схему розміщення навершів на накритті повозки в два чи три яруси.

Хоча з технічних міркувань слід обмежитися одним чи двома ярусами. Накриття урочистої повозки в одному варіанті було прикрашено за схемою 2+4 навершів, в іншому обмежувалося чотирма навершнями по кутах. Таким чином, мінімальний комплект складався з чотирьох екземплярів, максимальний - з шести, а «зайві» екземпляри слід пов'язувати з іншим екіпажем, на що в ряді комплексів вказує кількість коліс.

Про наявність двох комплектів навершів в одному поховальному комплексі свідчить і та обставина, що в Краснокутському кургані, Олександрополі, Чмиревій Могилі скупчення навершів знаходили в різних секторах насипу. В двох перших курганах фіксуються комплекти по шість навершів, що складаються з пари екземплярів, прикрашених птахами на бубонцях та чотирьох - лопатоподібної схеми з зображенням грифонів. Крім того, з південного сектору крепиди Олександрополя походить ще один комплект навершів - тризуб з птахами та пара екземплярів лопатоподібної форми із зображенням Володарки звірів. У Гаймановій Могилі в одному скупченні знайдено сім навершів: пара птахів, чотири оленя та один грифон на ажурному бубонці. В цьому

випадку грифон належить, вірогідно, до іншого комплекту. На це ж вказують і обставини знахідок на вершні Чмиревої Могили - олені та грифони, подібні до гайманських, були знайдені в протилежних місцях кургану.

Потенційно знакові можливості на вершні репрезентують всі три зони світобудови скіфів. Але реальне співвідношення сюжетів в комплексах на вершні дає підстави вбачати сполучення кодових ознак двох чи однієї зон. Відповідно текстові зображення на повозках репрезентують найчастіше комбінації: верхньої - середньої та верхньої - нижньої зон скіфського всесвіту. Цікаво, що птахи верхнього світу та грифони (низ, світ мертвих) пов'язані з північчю [Раєвський, 1985]. Через гіпербореїв пов'язаний з північчю і Аполлон. Там він переміщувався на грифонах [Онайко, 1977], проте його звичайний транспортний засіб - колісниця, в яку запряжені лебеді.

Таким чином, скупчення на вершні утворюють знакові структури, які несуть полісемантичне навантаження, відтворюючи, з одного боку, закодовані зони моделі світу, а з іншого - символізують рух, що був головною функцією об'єкту, який вони прикрашали.

Примітки до таблиці:

* - Випадкова знахідка з Кам'янського городища, походить з району школи біля Консервного заводу. Цей екземпляр репрезентовано конічною втулкою, стиснутою з боків. З вузьких боків втулка має дві дужки. Зображення відірване, за аналогією можливо припустити, що це був грифон або сцена з його участю.

** - Прямокутна в перетині втулка на вершні, подібна до екземплярів з оленем з Чмиревої та Гайманової Могили. Надійшла до Ермітажу в 1937 році і була віднесена

А.П.Манцевич до комплексу Чмиревої Могили. Проте, на нашу думку, цей екземпляр походить з якогось іншого комплексу, оскільки має певні орнаментальні відмінності.

Розподілення сюжетів на наверхшнях Степової Скіфії

Адреса комплексу	Птах	Олень	Гойгосір на грифоні	Гри- фон	Боло- дарка звірів
Бердянський курган		■			
Мала Лепетиха	■				
Водославка, к.6				■	
Петропавлівка				■	
Дем'янівка				■	
Гайманова Могила	■	■		■	
Чмирева Могила		■		■	
Догмарівка				■	
Товста Могила		■		■	
Краснокутський	■			■	
Бабина Могила	■		■		
Чортомлик	■	■		■	
Слонівська Близниця					
Олександрополь	■			■	■
Кам'янська Близниця	■	■		?	
Кам'янське городище*		?		?	
Одеса, музей №43861				■	
Одеса, музей №43864	■				
Харківський музей			сфінкс		
Ермітаж, інв. № Дн 1898 1/331**		?			

Л.С.КЛОЧКО, С.А.БЕРЕЗОВА
Музей історичних коштовностей України

ПРИКРАСИ КОСТЮМА З ПОХОВАННЯ ЖІНКИ ПОБЛИЗУ С.ОГОНЬКИ (КРИМ)

В МІКУ зберігаються знахідки з кургану № 1 (Старший Брат) з групи Трьохбратніх курганів біля с.Огоньки поблизу м.Керчі, розкопки якого відбулися в 1965 р. Керівник досліджень Д.С.Кирилін зробив попередню публікацію знахідок [1]. Після цього різні автори вже не раз зверталися до матеріалів, що входили до складу поховального інвентаря, зокрема, вивчали окремі категорії прикрас. Автори цієї розвідки мають на меті зробити аналіз оздоб костюма та його реконструкцію, визначити його семантику та соціальний статус власниці.

Д.С.Кирилін зазначає, що захоронення здійснено у склепі з уступчастим перекриттям. У поховальній камері на лежанці, складеній з плит, біля північної стіни зафіксовано два жіночих кістяка. Одна з небіжчиць не мала ніяких прикрас, інша - жінка середнього віку, досить високого зросту (довжина кістяка - 175-180 см) - похована у багатому вбранні, з "повним" набором коштовних оздоб: сережки, намисто, браслети, персні.

Її головний убір - калаф, каркас якого було зроблено з вербових гілочок, прикрашала золота пластина. Автор попередньої публікації помилково вважав, що на голові покійниці збереглися рештки двох уборів: низький калаф, а також ампик з рельєфними візерунками на поверхні, виготовлений з тонкого золотого листа.

Оздоба, яку Д.С.Кирилін називає ампи́ком - прямокутна пластина з дугоподібним вигином верхнього та

нижнього країв (її висота 5 см, довжина знизу - 51 см, зверху - 57см). На її поверхні у декілька ярусів відтиснуто візерунки. Найбільш широка смуга заповнена зображеннями пантери та лева, котрі стоять навпроти один одного. Над нею вміщено орнамент з пальмет та лотосів. Обидва фризи знизу та зверху підкреслюють смужки з овів. За формою ця платівка не має ознак ампіка - одного з типів головних уборів, котрі належать до категорії діадем (вінців, стрічок). Як відомо з історії костюма, грецькі жінки носили різноманітні убори, котрі можна об'єднати в один вид під загальною назвою "діадеми": стефани, стленгіди, стлендоне, ампіки. Вони розрізняються деякими деталями, але мають загальну рису: їхні обриси нагадують півмісяць або трикутник. Так, ампик має місяцеподібний абрис, на його звужених кінцях були петельки, крізь які проходив шнурок для закріплення на голові. Як бачимо, "трьохбратня" пластина не схожа на діадему, бо не має звужених закінчень та опуклої центральної частини. Скоріш за все, вона прикрашала головний убір, що за формою нагадує кошик. З V ст. до н.е. такі убори в Елладі (та, мабуть, взагалі - в регіоні поширення еллінської культури) називають калаф чи калатос. Л. Стефані висунув версію щодо їх походження: з маленькими кошиками, сплетеними з лози, наповненими плодами, служительки богів життєдайних сил природи виконували ритуальні дії [2]. Можливо, згодом кошики перетворилися на головні убори, котрі вважали символами богів Артеміди, Гекати, Деметри, Серапіса, в культах яких відбиваються уявлення про родючіть (в широкому сенсі) [3]. Свідченням походження калафів - сакральних головних уборів - від кошиків є залишки вербових гілочок, котрі знаходять біля небіжчиць разом з декоративними елементами. Лозу застосовували з практичних міркувань для каракасів, крім

того, мабуть, з магічною метою, бо у індоєвропейській міфології верба уособлює дерево життя. Відмітимо, що у весільних уборах багатьох народів до нового часу існувала традиція робити каркаси з гілочок верби [4].

Шапочки, подібні за формою до кошиків, мають давнє походження. На пам'ятках коропластики трипільського часу можемо побачити зображення жінок, на голові яких виліплено убори [5]. Серед дослідників переважає думка, що "трипільські жінки" тримають на голові чашу, яка є атрибутом жерців землеробських культів [6]. Семантика головних уборів - і кошиків, і чаш - однорідна, бо пов'язана з ритуальними діями на честь богів життєдайних сил природи.

Калаф відноситься до типу головних уборів, які умовно можна об'єднати у групу "циліндричних". Такі шапки розрізняються деякими рисами, але мають загальну функцію: демонстрацію прикрас, тобто естетичних знаків. Щоб надати уборам певної форми, застосовували каркаси, спеціальний крій, цупкі матеріали.

На території Скіфії в костюмах жінок були шапки циліндричної форми різних модифікацій. Деякі з них нагадують грецький калаф, тобто мають вигляд кошика. За декоративними фрагментами з кургану Старший брат можна відтворити калаф, прикрашений золотою пластиною з рельєфними візерунками та низкою краплеподібних підвісочок, які були прикріплені, очевидно, до нижнього краю шапочки.

Як зазначає Д.С.Кирилін, калаф доповнювало покривало, оздоблене платівками з зображенням пальмет (8 екземплярів) та крилатої богині (7 екземплярів). Якщо перший мотив досить широко розповсюджений в декоративному мистецтві Північного Причорномор'я, то другий сюжет - рідкісний. Жінку в довгому хітоні, підперезаному поясом, з глечиком в одній руці та факелом

(чи фіміатерієм, як вважає Д.С.Кирилін) у другій, з великими крилами за спиною представлено на пластинках трапецієподібної форми. В античному мистецтві ми досить часто бачимо образи крилатих істот - богів та інших міфічних персонажів. Як відмічав В.Дагелайський, досліджуючи питання про особливості зображення крилатих фігур, - "крылатые фигуры продукт азиатского творчества, далеко нередки и в греческом искусстве. Мы привыкли встречать и воображать себе крылатыми: Борея, Бореадов, Ириду, Нику, Гарпий, Сирен, демонов смерти и пр." [7]. В архаїчному мистецтві з крилами зображують Артеміду, а в етруському - Афіну [8]. Все це свідчить, що жінку, котру ми бачимо на платівках з кургану Старший брат, важко ототожнити з певним божеством. Це синкретичний образ, в якому переплелися еллінські та місцеві вірування, тим більше, що і тим, і іншим були притаманні культи жіночих божеств.

Головний убір доповнюють сережки. Вони зроблені у вигляді фігур сфінксів, які сидять на постаменті. Ці прикраси - зразки високої майстерності давніх художників. Привертають увагу не тільки форма, мініатюрні деталі, але й застосування складних ювелірних прийомів, зокрема, різнокольорової емалі, яка підкреслює візерунки. Прикраси з високою дужкою та скульптурною фігуркою під диском із складною розеткою з'явилися в Північному Причорномор'ї під впливом грецького мистецтва.

Біля небіжчиці знайдено декоративні елементи, з яких, на нашу думку, було зроблено нашійну прикрасу: короткі трубочки з гофрованою поверхнею та амфороподібні підвіски (маленькі та більші) з подвійними розетками, пелюстки яких заповнено синьо-зеленою емаллю. Окрім цих речей, серед оздоб вбрання є видовжені трикутні платівки з зображенням лотоса. Імовірно,

Вони призначалися також для нашійного ланцюжка - їх використовували як завершення прикраси. Зіставлення описаних знахідок з подібними, котрі походять з поховань скіфянок, показує, що такі прикраси носили, прикріплюючи до одягу на плечах [9].

В костюмі скіфянки була також низка намиста з намистин, зроблених з золота у формі кульок і дзвоників, та теракотових, обтягнених тонкою золотою фольгою.

Наручні прикраси скіфянки - браслети та персні привертають увагу вишуканістю, стильовим ансамблем.

Браслети спіралеподібні у два витки (D - 80 мм та 75 мм). Виготовлені з бронзової смужки, плакованої золотом. Внутрішня поверхня пласка, зовнішня - опукла у центрі, з рельєфними лініями з обох боків. На кінцях кожного браслета насаджено окремо виготовлені пустотілі наконечники у вигляді обойми з зображенням голови лева. Обойму зроблено з тонкої золотої платівки, прикращеної з лицьового боку напаяними пасками з гладенького, та рубчастого дроту, сканної кіски. Вони ділять поверхню на три орнаментальні яруси. Два з них - скані ови, заповнені емаллю синього і зеленого кольорів, а третій, розташований між ними - сканні пальметка і розміщені обабіч квіти лотоса, пелюстки яких теж заповнені синьою і зеленою емаллю. Пустотіла насадка виготовлена окремо і прикріплена до обойми. Вона складається з двох пластин: нижньої пласкої та верхньої карбованої з зображенням голови лева анфас. Грива, волоски шерсті, а також вуса на голові хижака підкреслено гравіруванням, в очах - емалеві вставки.

На лівій руці небіжчиці були три персні. Два з них - спіралеподібні у три з половиною витки (D - 20 мм; ширина стрічки - 4,5 мм), виготовлені з золотої смужки, декорованої з обох боків пружком з косими насічками, мають закінчення у вигляді лев'ячих голів. Третій

перстень складається з овального пустотілого щитка і рухливої дужки. На одному боці щитка припаяно пластинку з об'ємним зображенням (у техніці карбування) скарабея. На другій стороні щитка відтиснуто у невисокому рельєфі зображення жіночої постаті. Перстень відноситься до групи декоративних виробів, що є імітацією поширених в античному світі кам'яних гем-печаток з рухливою дужкою.

У звіті про розкопки та у публікації матеріалів з поховання скіфянки є інформація про одяг та взуття. Так, Д.С.Кирилін зазначає, що небіжчиця була одягнена у довге плаття з вовни, оздоблене тонкою золотою фольгою. На жаль, ні залишків тканини, ні фіксації решток ми не маємо, тому реконструкцію вбрання можемо зробити за аналогіями та зображеннями на пам'ятках образотворчого мистецтва. Можна припустити, що одяг небіжчиці було пошито за простою схемою з прямокутних полотнищ. Його силует нагадує вбрання, яке ми уявляємо за знахідками декоративних елементів у скіфських курганах, наприклад, Товста або Казенна Могили [10].

Імовірно, що плаття прикрашали золоті платівки: круглі з зображенням пегаса. Знайдено 11 екземплярів таких аплікацій та ще 8 екземплярів бляшок вирізаних за контуром, що передають образ орла. Їх знайдено біля шийних хребців та передплеччя. Можливо, ті та інші утворювали візерунок саме у передплеччі, позначаючи місце пришиву рукава.

Інформація про взуття, як і про одяг, також не дуже виразна: залишилися тільки декоративні фрагменти - срібні позолочені платівки з зображенням сирен. За аналогіями можна припустити, що небіжчиця була взута в туфельки, прості за конструкцією, схожі на ті, що відтворені за знахідками з курганів Мелітопольський, Товста Могила, тощо [11].

Отже, за декоративними фрагментами, котрі зіксовані в кургані Старший Брат з групи Трьохбратніх уганів, можна уявити багатий костюм жінки, яка належала до аристократичного кола скіфського пільства. Він має спільні риси з вбранням, сконструйованим за знахідками в похованнях на території Степової Скіфії, але вирізняється індивідуальними рисами, а саме: еллінськими головним убором, деталями оздоб, візерунками, прикрасами. Звичайно, вбрання не тільки відбиває особливості культури так званих “елінізованих скіфів”, але було знаком особливого жрецького статусу власниці. Про це свідчить сакральний головний убір - калаф, семантика назв, вміщених на декоративних компонентах костюму.

Ирилин Д.С. Трехбратние курганы в районе Бечикского озера // Античная история и культура эдиземноморья и Причерноморья. - Л., 1968. - С.178-181.

Григорьев

Lexikon der Antike. - Leipzig. - 1979. - S.266

Григорьев Л.С., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Головний убір з кургану Тетянина Могила. // Археологія. - 1991. - № 3. - С. 58-62.

Григорьев С.М. Ранній етап трипільської культури // Археологія Української РСР. - Т.І. - К., 1971. - С.157. - № 43,3.

Массон В.М. Идеологические представления и памятники искусства трипольских племен // Энеолит Европы. - М., 1982. - С.247.

Григорьев В. Крылатые фигуры в античном искусстве // Записки имп. русского археологического общества. - 1894. - Т.VII. - Вып.1-2. - С.11.

Гам же.

9. Klochko L. Scythian metal neck jewelry // *Folia Praehistorica Posnaniensia*. - 1997. - VIII. - P. 99-121.
10. Клочко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // *Археологія*. - 1993. - №1. - С.31-38.
11. Клочко Л.С. Скифская обувь // *Российская археология*. - 1992. - №1. - С.26-33.

М.В. РУСЯЕВА

Музей исторических драгоценностей Украины

ЭЛЛИНО-СКИФСКАЯ ТОРЕВТИКА В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА ЭЛЛАДЫ КОНЦА V - IV ВВ. ДО Н.Э.

Как целостный художественный стиль эллино-скифское искусство сложилось в Северном Причерноморье в конце V-IV вв. до н.э. в период наиболее высокого расцвета духовной культуры Эллады. В монументальной живописи, скульптуре, мозаике этой эпохи появляется интерес к жанризации мифологических образов, широкое обращение к сюжетам древнегреческих трагедий и сочинений историков, что было связано с возрастающей драматизацией и идеализацией образа божества, героя, человека.

Универсальность образов скифов и эллинов в боспорском ювелирном искусстве органически связана с представлением о назначении искусства, в котором переплелись стремление увековечить эстетически-прекрасные мифические образы и события, желание передать через вещь гармоническую основу окружающей среды. Торевты, находясь под непосредственным влиянием разных художественных школ, привнесли в свое творчество новые черты, ставили перед собой определенные задачи, которые ранее не решались их предшественниками. Поэтому инте-

ресно определить основные направления развития эллино-скифской торевтики в контексте монументального искусства Эллады.

Необходимо отметить, что ювелиры, в соответствии с монументальной рельефной скульптурой, разработали в разнообразных, преимущественно барельефных композициях, классический (строгий) тип рельефа, который господствовал в произведениях эллино-скифского искусства на протяжении всего развития. Его главной особенностью было изображение фигуры человека или многофигурных групп в одном плане, которые как бы двигались мимо зрителя. Именно поэтому для этого рельефа присущ принцип исокефалии, когда головы персонажей, находящихся в разных положениях, размещались на одном уровне. Фон на нем всегда оставался абстрактной отполированной плоскостью. Одновременно ювелиры не могли отойти от привычных для греческого искусства вазописи и скульптурного рельефа значительных интервалов между элементами композиции, ярким примером этого являются барельефные фризы ритуальных кубков из Куль-Обы (Рис. 1) и Частых курганов.

Рис. 1. Золотой кубок из кургана Куль-Оба.

Во второй половине IV в. до н.э. в эллиноскифском искусстве можно отметить появление редких примеров нового “живописного” типа рельефа, получившего распространение в Греции в конце V - начале IV вв. до н.э. (фризы храма Аполлона в Бассах, памятник Нерейд из Ксанфа, Героон в Триесе и пр.). Этот рельеф возник под непосредственным влиянием монументальной живописи Эллады. Скульпторы стремились перенести в него приемы живописной композиции с обязательным специфическим обрамлением. Для него характерно глубинное раскрытие пространства с пейзажными и архитектурными деталями, живописная трактовка драпировок, отсутствие принципа исокефалии. В торевтике его применяли при создании многофигурных динамичных композиций, где было необходимо воссоздать сцены битвы, передать человеческие фигуры в сложных ракурсах и пересечениях, создать ощущение перспективной иллюзии (золотые обивки ножен мечей чертомлыкской серии). Иногда фриз занимает две смежные полосы, расположенные одна над другой, которые слиты в единое органическое целое сюжетом (золотые и серебряные обивки горитов чертомлыкской и карагодеуашхской серий). В отличие от классического рельефа, композиции на них имеют повествовательный, конкретно-исторический характер, сюжеты для которых, как правило, заимствовались из монументальной живописи и скульптуры.

Необходимо также добавить, что главный закон, определяющий построение фриза - взаимосвязь отдельных фигур и обоснованное присутствие их в сцене - прекрасно соблюдается художниками в памятниках эллиноскифского искусства. Чаще всего в произведениях торевтики, выполненных в классическом и “живописных” стилях, отдельные и как будто независимые друг от друга сцены разделены между собой почти незаметными промежут-

ками. Наиболее характерным признаком такого разделения являются крайние персонажи в этих группах, повернутые один к одному спинами, что должно было подчеркивать их обособленность и самостоятельность. В целом такой художественный принцип присущ для многофигурных композиций как на скульптурных фризах, так и в монументальной живописи и мозаике конца V - IV вв. до н.э. В памятниках торевтики из Северного Причерноморья он ярко прослеживается на барельефных фризах ритуальных чаш из курганов Солоха и Гайманова Могила, чертомлыкской амфоре, налобной пластине из Сахновки, обивках горитов и ножен мечей и т.д.

Наиболее близкие сюжетные и стилистические аналогии некоторым изображениям на произведениях торевтики можно найти в монументальной рельефной скульптуре Эллады. Так, фризы Парфенона вдохновили торевтов на создание образов всадников на гребне и чаше из Солохи, аппликационных пластинах из Куль-Обы (Рис.2). Фигуры греческих и персидских воинов на обивках ножен мечей чертомлыкской серии находят параллели в монументальных рельефах храма Аполлона в Бассах, фризах Герона в Трисе и Мавзолея в Галикарнасе (Рис.3).

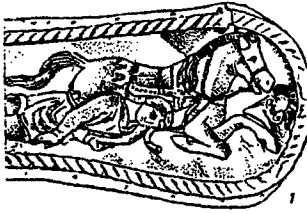
Многофигурные и разные по сложности уникальные сюжеты гребня из Солохи и пекторали из Толстой Могилы разработаны в прямой зависимости от храмовой скульптуры, откуда были заимствованы принципы постановки отдельных фигур. Их в некоторой степени треугольные композиции свидетельствуют о практически прямом наследовании построения композиций фронтонов античных храмов.

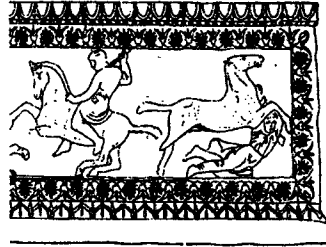
Рис. 2. Фрагмент сцены охоты на льва на серебрянной позолоченной чаше из кургана Солоха.

В торевтике получили распространение и миниатюрные копии с выдающихся монументальных статуй. Так, из кургана Куль-Оба происходят золотые височные подвески, диски-медальоны которых украшены рельефными изображениями головы Афины в шлеме с тремя фигурками сфинксов. По Павсанию, именно такой шлем увенчивал голову всемирно известной хрисоэлефантинной статуи Афины Партенос Фидия приблизительно 438 г. до н.э. Вследствие этого куль-обские подвески относят к наиболее ранним миниатюрным копиям. Кроме этого, в разных погребениях Северного Причерноморья найдены миниатюрные золотые серьги и подвески в виде женской головки с букранием на шее. Вполне вероятно, что они представляли разностильные копии головы Геры известного греческого скульптора Поликлета, создавшего в 420-

417 гг. до н.э. ее статую из золота и слоновой кости для Аргосского Герайона.

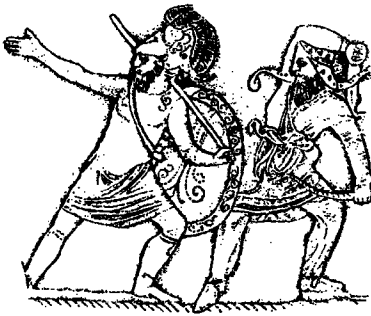

1

а

б

в

г

Рис. 3. а - фрагмент сцены боя на золотых обивках ножен меча из Чертомлыкского кургана; б - фрагмент сцены охоты на надгробии сатрапа из Сидона; в - фрагмент сцены боя на золотых обивках ножен меча из Чертомлыкского кургана; г - фрагмент фриза Героона в Трисе

В эллино-скифской торевтике нашло отражение и одно из основополагающих открытий древнегреческой скульптуры - контрапост Поликлета - противопоставление и равновесие правой и левой частей тела. Позы пехотинцев на гребне из Солохи построены именно по этому принципу: левой ногой, опирающейся на землю, соответствует левая рука со щитом, а свободной правой ногой -

напряженно согнутая рука с коротким мечем. Этот мотив также характеризуется тем, что свободная правая нога воинов отведена назад и касается земли только кончиками пальцев, что придает всей фигуре стремительное движение. Равновесие всей композиции поддерживается крестообразно, хиастически. К тому же эти позы носят исключительно функциональное назначение - контур левой части тела замкнут щитом, закрывающим плечи и голову пехотинцев, правый - открыт, наполнен динамичным движением. Благодаря этому у зрителя складывается впечатление непрерывного гибкого движения, направленного к центру композиции - всаднику на вздыбленном коне.

Проблема трактовки движения в пространстве и в дальнейшем разрабатывается торевами. Как и в греческой скульптуре, для изображения фигур людей в эллино-скифском искусстве характерно пространственное движение, характеризующееся тем, что все тело направлено вперед или вокруг себя. В фигурах скифских всадников на гребне из Солохи и аппликациях из Куль-Обы наблюдается мотив потенциального движения, когда все тело находится как бы в покое, однако резкий поворот головы, поднятая вверх рука с коротким копьём создают впечатление особенного напряжения, наполненного внутренней динамикой.

В произведениях эллино-скифской торевики ярко прослеживается отношение художников к проблеме выражения лица, мимики и портрета. Здесь можно выделить несколько направлений: идеализирующая линия (под влиянием произведений древнегреческих историков и писателей); этнографический реализм в изображении скифов; конкретизация душевного состояния и попытка передачи индивидуального облика человека.

Тенденция идеализировать обычаи и образы скифов на художественных изделиях, которые часто предназначались для специальных дипломатических подарков вождям, а иногда и царям, должна была способствовать более гуманному развитию жизни воинственных кочевников. В изобразительных сюжетах не встречаются многочисленные свидетельства Геродота о жестокости скифов. Ценность этих произведений в том, что их можно трактовать в разных аспектах, находя в них соответствующую информацию для изучения духовной жизни, быта, военного дела, этнографии скифских кочевников. Одновременно они были дополнительным источником относительно того, что в своем большинстве в изображениях сцен из жизни скифов необходимо видеть мифологические и ритуальные действия, помогающие более глубоко понять духовное мировоззрение кочевников.

Образы скифов на произведениях торевтики отличаются от изображений кочевников на изделиях, выполненных в городах Средиземноморья, например, расписных вазах Ксенофанта, одного из самых известных афинских художников первой половины IV в. до н.э. Не имея достаточного представления о внешнем облике скифов, их одежде, вооружении, физическом типе, Ксенофант изобразил трафаретных условных варваров, распознать которых можно только благодаря островерхим шапкам на голове и надписям возле фигур, во внешности нет никакой разницы по сравнению с греками.

Вместе с тем, достаточно показательным было стремление всех художников соединить легендарное с реальной жизнью скифов, донести к их пониманию антропоморфные изображения и многочисленные орнаментальные мотивы, характерные для эллинского искусства. В этом случае привлекает внимание этнографический реализм в изображении скифских кочевников,

который с особой яркостью раскрывается благодаря их одежде, прическам и вооружению. В трактовке одежды превалирует функциональное назначение. С ее помощью торевты подчеркивают строение тела могущественных и сильных воинов, полных, как правило, пожилых женщин, олицетворяющих богинь или жриц.

В конце V в. до н.э. в скульптуре возникает понятие "схемата" - способность художника с ритмичной выразительностью передать внутреннее духовное состояние человека, через определенное движение тела. Первые попытки психологического изображения номадов видим на сложном барельефном фризе чаши из Гаймановой Могилы второй половины IV в. до н.э. Грустные, исполненные раздумий взгляды скифских вождей подчеркнуты детальной проработкой больших глаз с гравированными веками и зрачками. Однако, это все еще обобщенно-типичные образы скифов без определения индивидуальных черт.

Заслуживают внимания две уникальные сцены врачевания на ритуальном кубке из Куль-Обы. Именно этим сюжетам более всего присущ психологический драматизм и внутренний динамизм, а также плавность линейных ритмов и раскованность движений.

Особое развитие в творчестве торевтов получает проблема передачи индивидуальной внешности человека. Так, для конца V в. до н.э. характерно стремление воплотить в изображении воина-победителя идеал "прекрасного и доблестного" эллина. Лицо всадника на наиболее раннем произведении эллино-скифского искусства - гребне из Солохи - является ярким примером такого идеально-обобщенного образа, близкого к бородатым мужчинам в греческом монументальном искусстве высокой классики. В этот период был создан своеобразный идеал головы и лица - контур носа по прямой линии продолжает контур

лба, благодаря чему этот, так называемый греческий профиль, получает особую пластическую выразительность.

Однако постепенно эмоциональная окраска образов начинает превалировать над торжественной монументальностью, обобщенно-типичным, даже идеальным изображением героя. Художник другого произведения торевтики из этого же кургана - обивки горита начала IV в. до н.э. - акцентирует внимание на психологической характеристике скифских воинов. Лица молодых скифов схематизированы, а старых в некоторой степени напоминают сатиров с курносими носами и толстыми губами. Однако даже уродливость старых номадов носит идеально-типичный характер. Их взгляды абстрактны, обращены в пространство, а большие круглые глаза, без выделения зрачков подчеркивают драматизм и переживание битвы.

Значительный шаг в этом направлении сделал выдающийся создатель золотой пекторали из Толстой Могилы. В реалистических, вероятно, портретных чертах персонажей главной сцены наблюдается наибольшая драматизация, которая нашла отражение в памятниках эллино-скифского искусства. Она воплощает не только индивидуальные переживания двух важных мужчин, а вообще духовное напряжение, страстное волнение, которое ощущается во всей многофигурной трехярусной композиции уникального царского нагрудного украшения.

Для усиления их эмоциональной окраски торевт использует особые, специфические способы, свидетельствующие о том, что он, вероятно, принадлежал к скульптурной школе Скопаса. Большие миндалевидные, глубоко посаженные глаза пожилых мужчин, оттеняют как будто припухшие веки, над которыми нависают кустистые брови. Благодаря этому их лица получают взволнованный, динамичный вид.

Таким образом, если попробовать кратко охарактеризовать произведения торевтики с изображениями скифов и эллинов, то можно отметить своеобразное соединение и смешение разных принципов условности и реалистичности, утонченной грации и натурализма, плоскостности и сложного построения композиций, симметрии и едва заметных контрастов. Сложные мотивы и движения людей, ракурсы и пересечения, проблема пространства и попытка индивидуальной характеристики лиц, - вот что интересует золотых дел мастеров, как и всех художников Эллады, в конце V - IV в. до н.э.

Д. В. ЧЕРЕМИСИН

г. Новосибирск, Россия, Сибирское отделение РАН

ПЕТРОГЛИФИЧЕСКИЕ АНАЛОГИИ СЮЖЕТАМ ПЛАСТИЧЕСКОГО СКИФСКОГО И СКИФО- СИБИРСКОГО ИСКУССТВА

Среди исследованных автором наскальных изображений левого берега р. Чуи (Горный Алтай) есть петроглифы, находящие прямые иконографические и композиционные аналогии в скифской и "скифо-сибирской" торевтике.

Две фигуры оленей выбиты на горизонтальных плоскостях скальных выходов в местности Алты-Катындой (Рис.1). Они сочетаются с концентрическими углублениями-лунками. Иконографически оба эти изображения столь близки (пропорции, сходство линий шеи и приподнятой морды, идентичность линий, отделяющих шею и выделяющих лопатку), что, очевидно, оба они были выполнены одной рукой. Сочетание с образом оленя чашечных углублений, как правило, связываемых с обря-

дами возлияний и жертвоприношений [Формозов, 1980, с.108-109; Окладников, 1983; Кубарев, 1986] дает дополнительные основания для трактовки этих изображений (одно - в классической позе “скифского оленя” эпохи архаики) как воспроизводящих жертвенное животное.

Соседняя сцена с кошачьим хищником со змеей в когтях, выбитая на поверхности крупного валуна (Рис. 2), находит аналогии в трех золотых поясных бляхах Сибирской коллекции Петра I, хранящихся в Государственном Эрмитаже [Артамонов, 1973, с.135, № 183, № 186,187] (Рис.3), а также в бляхе (возможно, парной эрмитажной) из недошедшего до нас и известного лишь по гравюрам собрания Н.Витсена, члена голландского посольства в Москве (Рис.4) [Witsen, 1785]. Различаются наскальная композиция и образы металлопластики тем, что в последних воспроизведен не кошачий хищник, а волк. Между тем, очевидно, что все эти изобразительные памятники отражают одну и ту же евразийскую мифологему I тыс. до н.э. “хищник и змея”.

В сюжете на золотой нашивной бляхе из кургана у с.Ильичево на территории Крыма [Лесков,1981], змея противопоставлена терзаемому хищной птицей “скифскому” оленю. Можно полагать, что в памятниках пластического и монументального изобразительного искусства, отмеченных стилизацией в “зверином стиле”, отражены мифологические сюжеты, общие для населения Евразии I тыс. до н.э., что может быть связано с генезисом скифской культуры в “глубинах Азии” [Тереножкин, 1976].

Рис. 1

Рис. 2

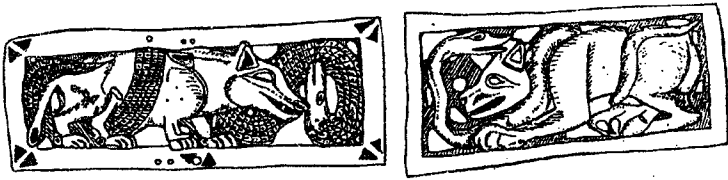

Рис. 3

Рис. 4

Ю.Б. ПОЛИДОВИЧ

г. Донецк, Донецкий областной музей

КОМПОЗИЦИЯ С ОЛЕНЕМ ИЗ КУЛЬ-ОБЫ

Уже не одно поколение исследователей обращалось к описанию и осмыслению одного из замечательнейших произведений скифского “звериного стиля” - большой бляхе из Куль-Обы с изображением оленя, дополненным фигурками грифона, льва, зайца, “собаки”, барана (М.И.Ростовцев, Г.И.Боровка, К.Шефольд, М.И.Артамонов, Е.Ф.Королькова, А.Ю.Алексеев, А.Р.Канторович и др.).

Особого внимания заслуживают следующие особенности кульобинского изображения: математические закономерности построения фигуры оленя; соразмещение фигурок животных внутри изображения оленя; соотношение и композиционная взаимосвязь оленя и “собаки”.

Наиболее загадочной выглядит поза оленя, однозначно сопоставляемая всеми исследователями с архаичными изображениями типа костромского оленя. Однако кульобинское изображение было создано в то время, когда архаичная поза (поза “летащего” оленя по А.Р.Канторовичу, 1996) уже вышла из употребления. С начала V в. до н.э. в обиход вошла несколько иная поза - “лежащего оленя” (по А.Р.Канторовичу). Вместе с новой стилистической группой изображения этого типа появляются в западной части скифского мира, где они довольно часто использовались в сценах нападения на оленя/лань хищных животных. В восточных же регионах, где и в V-IV вв. продолжалась разработка позы “летащего” оленя, олень в подобных сценах никогда не изображался.

Возвращение к “архаичной” позе “летающего” оленя для кульобинского мастера могло быть вызвано необходимостью воплощения в изображении определенной конкретной идеи (поза оленя в данном случае выступает как знак). О том, что мастер руководствовался новыми традициями, свидетельствуют практически все стилистические признаки изображения, отличные, как неоднократно отмечалось исследователями, от стилистики скифского искусства звериного стиля.

Анализ математических закономерностей кульобинской композиции позволяет установить использование величин и соотношений “золотого сечения”. К отрезку, соответствующему общей длине изображения, откладывается срединный перпендикуляр. На нем, согласно пропорции отношения большего к целому ($= 0,618$), откладывается точка, которая является центром трех окружностей, и лежащих в основе композиции. Радиусы этих окружностей соответствуют трем основным величинам “золотого сечения” ($0,382$, $0,5$, $0,618$). Идеальная схема была в данном случае несколько искажена, но в целом три окружности довольно четко разделили изображение на три зоны (ср. с круговым построением композиции пекторали из Толстой Могилы [Раевский, 1985]).

Первая, верхняя зона - рога оленя - довольно четко отделяется передними отростками рогов и округлым прогибом спины. Вторая, средняя - передняя и средняя часть туловища оленя - отделяется нижней линией морды и шеи и проходит под изображением льва и зайца, разделяя фигуру грифона на две части. В третью, нижнюю зону, попадает фигурка “собаки”, нога и задняя часть оленя и задняя часть фигурки грифона. Скифские представления о трех зонах мироздания запечатлены также в иных образах искусства [Раевский, 1985].

Особого розгляду заслуговує фігурка “собака” і її зв'язок з фігурою оленя. Розташування хищника (скоріше всього, це не собака, а кошачий хищник, левиця або пантера) під шеею оленя і незвичайний поворот його голови - все говорить про сцену нападения хищника на оленя, звичайної для скифського мистецтва. Несоразмірність фігур і статичність поз не суперечать запропонованій інтерпретації - і те, і інше зустрічається в скифській іконографії.

Виходячи з викладеного, можна говорити про незвичайної продуманості і обмеженості кульбінського зображення, про глибокому знайомстві її виготовителя з семантикою образів скифського мистецтва. Багатофігурна композиція структурно відповідає складному, багатоступеневому змісту - всесвітня фігура оленя в поєднанні з символами життя і смерті.

О.Є ЧЕРНЕНКО

Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського

ПРО ОДИН ТИП ГРЕБЕНІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

На території Північного Причорномор'я знайдено декілька гребенів, що мають двобічну декоративну обкладку спинки із золота або слонової кістки (Куль-Оба, Гайманова Могила, Часті та Мاستюгінські кургани, тощо). Всі вони датуються V-IV ст. до н.е.

Як правило, основа гребеня, яку виготовляли з дерева або кістки, не зберігається, або зберігається частково. Тому встановити їх зовнішній вигляд можна лише гіпотетично. Вперше це зробив С.М.Замятнин за ма-

теріалами розкопок Частих курганів (1946). Як частини гребеня пояснила А.П. Манцевич знахідки з Куль-Оби (1950). П.Д. Ліберов визначив як частини гребеня золоті платівки, що прикрашали спинку з Мастюгіно (1969). Е.В.Яковенко переконливо довела, що обкладинки гребенів виготовлялися з слонової кістки (1979). На підставі цих висновків Н.Л. Грач доповнила реконструкцію гребеня з Куль-Оби двома кістяними платівками-фризами.

У декорі обкладинок гребенів використовувався рослинний орнамент (Куль-Оба), зображення у скіфському звіриному стилі (Часті та Мастюгінські кургани), антропоморфні зображення (Куль-Оба, Гайманова Могила). Наскільки це можливо встановити, усі гребені з обкладинками належать до одного типу. Вони однобічні, високі, з великою масивною спинкою (від 1/2 до 2/3 висоти) та рідкими масивними зубцями. Саме такий тип гребеня є типовим для скіфської культури (О.Черненко, 1994).

Гребені з двобічною обкладинкою відомі лише у Північному Причорномор'ї. Традиція їх виготовлення, безумовно, місцева. Техніка виготовлення золотих обкладинок така ж, як і у золотих обкладинок дерев'яного посуду (чаш) (Ліберов, 1969), обкладинки з слонової кістки подібні до обкладинок дерев'яних скриньок з боспорських майстерень (Яковенко, 1979).

Вірогідно, що прийом оздоблення спинки гребеня з коштовних матеріалів (золота та слонової кістки), що використовували північнопричорноморські греки, мав прикрасити вироби скіфських зразків.

Звертає на себе увагу той факт, що гребені доби раннього заліза відомі у Північному Причорномор'ї, головним чином, у поховальних комплексах. Звичайно гребені відносять до сакральних предметів. Ця традиція

Вірогідно, що прийом оздоблення спинки гребеня з коштовних матеріалів (золота та слонової кістки), що використовували північнопричорноморські греки, мав прикрасити вироби скіфських зразків.

Звертає на себе увагу той факт, що гребені доби раннього заліза відомі у Північному Причорномор'ї, головним чином, у поховальних комплексах. Звичайно гребені відносять до сакральних предметів. Ця традиція почалася досить давно. Гребінь пов'язували з обрядами переходу з світу живих у світ мертвих (Добірку літ. див.: Успенський, 1982). Можливо, що семіотичний статус гребеня відбивав уявлення індоіранського світу (Мошинська, 1963).

Починаючи з V ст. до н.е., особливо у IV ст. до н.е., грецькі майстри північнопричорноморських центрів у великій кількості виготовляли для скіфів золоті прикраси, парадне оздоблення зброї та кінської вузди. Серед подібних виробів були і парадні гребені.

Ж.Г. АРУСТАМЯН

Музей історичних коштовностей України

РОДИНА ЮВЕЛІРІВ СТРЕЛЬБИЦЬКИХ

Прізвище ювелірів Стрельбицьких було широко відомим серед київських мешканців першої чверті XIX ст. Самсон і Олександр Стрельбицькі набули слави як талановиті майстри золотих і срібних справ, котрі виконували культові вироби на замовлення Києво-Печерської лаври, Софійського і Михайлівського соборів. Проте, Самсону і Олександрю Стрельбицьким не пощастило, тому що уся їх спадщина була практично знищена під час вилучення церковних цінностей у 1922 р., незважаючи на те, що вона мала історичне і мистецьке значення. Цілком імовірно, що ці обставини пояснюють відсутність необхідної наукової інформації про родину ювелірів Стрельбицьких у мистецтвознавчій літературі. На жаль, енциклопедичні видання теж не дають певної уяви про їх діяльність.

Зараз аналіз творчості Стрельбицьких можна зробити тільки на підставі неопублікованих джерел, які зберігаються у різних фондах Центрального Державного Історичного Архіву України у Києві, а також у міському архіві. Численні записи у церковних книгах, а також контракти майстрів з монастирями знайомлять з описами виробів, їх ескізними зображеннями, строком виконання, умовами оплати роботи.

Біографія Самсона Івановича Стрельбицького нам майже не відома. Ми не знаємо точної дати його народження і смерті. Деякі архівні матеріали дають можливість припустити, що відомий київський гравер на міді кінця XVII століття - Іван Стрельбицький, був батьком Самсона Івановича Стрельбицького. Крім збігу

прізвища та ім'я по батькові, їх поєднує спорідненість за фахом, пов'язаним з ювелірним мистецтвом. Слід додати, що ініціали їх прізвища також збігаються в монограмах. Наприклад, на гравюрах Івана Стрельбицького, крім підпису "Ioennes Strzelbicki", в деяких випадках збереглися його ініціали "IS", виконані латинськими літерами.

На одному з документів, який підписав Самсон Стрельбицький, залишився відбиток його печатки, на якій прочитується латинська літера "S". Таким чином, наведені приклади дозволяють нам припустити про існування родинних стосунків між цими майстрами.

Архівні матеріали знайомлять нас з деякими фактами життя й праці Самсона Стрельбицького, які здебільшого належать до періоду його "зрілості", тобто до 20-х років XIX ст.

Самсон Стрельбицький походив з дворянського роду. Про це свідчить той факт, що у 1813 р. він звернувся до київського дворянського зібрання разом з іншими вельможними киянами з проханням про підтвердження свого походження, яке він згодом одержав. Крім цього, залишилися його листи з підписом - "дворянин Самсонов сын", а також печатка з зображенням дворянського шолома.

Вивчення писемних документів дає уявлення про плідну співпрацю Самсона Стрельбицького з Києво-Печерською лаврою, для якої він зробив багато коштовних культових предметів. Так, у 1801 р. він виконав два великих срібних свічника для Успенського собору, котрі призначалися для освітлювання ікон Спасителя і Богородиці. Згідно з контрактом, їх вага встановлювалася "не більш, як по одному пуду, висота - по 2 аршина." Для виконання цього замовлення лавра передавала майстрові церковне срібло, а також малюнок,

за яким він мав працювати. Цікаво, що у контракті наводився опис свічників з уточненням деталей, які ювелір буде робити гладенькими, полірованими, або прикрашати накладними гірляндами. У цьому ж документі зазначався гонорар ювеліра, котрий визначався з розрахунку 10 карб. за кожний фунт срібла.

Наступного року Самсон Стрельбицький зробив срібні царські врата у Миколаївську церкву, а у 1803 р. він виготовив на замовлення Києво-печерської лаври ще один свічник для архієрейського священнослужіння. Ця робота майстра оцінювалася у суму 114 карбованців 10 коп., виходячи з того, що майстер використав на її позолоту 17 власних голандських червінців. Залишилися відомості, що у 1804 і 1821 роках срібляр виконував для лаври срібні з позолотою рамки для іконок із зображеннями різних святих. Платня за таку роботу дорівнювала 20 карб. за кожний фунт срібла, а позолота - 2 карб. за червінець.

У червні 1816 р. Самсон Стрельбицький підписав контракт з курським полковником Миколою Анненковим про виготовлення срібного потира і дискоса за ціну 500 карб. асигнаціями для Михайлівського монастиря. Майстер обіцяв зробити їх з власного матеріалу у відповідності з малюнком, котрий мав бути підписаним і затвердженим печатками замовника й виконавця. У договорі також зазначалося, що ювелір прикрасить чашу і піддон потира фініфтовими медальйонами і великими стразами.

За даними 1825 р. в майстерні Самсона Стрельбицького працював один робітник і два учня. Відомо також, що в різні часи у нього навчалися ювелірній справі Андрій Коханов, Федір Михайловський та рідний син Стрельбицького - Олександр.

У 1822 році вони разом працювали над виготовленням прикраси для чудотворної ікони Успіння Богоматері, яка знаходилася у головному соборі Києво-Печерської лаври. Самсон Стрельбицький зробив для неї срібний круг, позолотив шату з карбованим зображенням Бога-Отця. В той же час Олександр Самсонович підготував для її прикраси золоті зірки й виготовив оправу для камінців. У 1823 р. дорогоцінна оправа до ікони оцінювалася у 28310 карбованців.

Крім виготовлення нових предметів культового призначення, Самсон Стрельбицький займався реставрацією різних виробів - срібного кухля, євангелій, оправ до кипарисових хрестів. Він також робив такі невеликі замовлення для лаври, як срібні дзвіночки та гудзики для архієрейських сакосів.

Крім Києво-Печерської лаври, Самсон Стрельбицький виконував значну кількість культових предметів для Михайлівського собору. У 1824 р. він виготовив 500 срібних хрестиків й 1000 каблучок, отримавши за це 395 карб.

У 1830 р. Самсон Стрельбицький погодився зробити для цього ж собору срібну шату до ікони архидиякона Стефана. В той же час він підписав контракт з А.Шпиковичем, мешканцем Ізмаїла, про виготовлення срібної оправу для кипарисового хреста з оплатою роботи по 120 карб. за фунт срібла.

Відсутність даних про подальшу творчу діяльність Самсона Стрельбицького дає підставу вважати, що він помер десь наприкінці 1830 р. - першому півріччі 1831 р. Про це свідчить запис у книзі Києво-Либедської Троїцької церкви від 2 липня, у якому говориться про те, що для поминання своїх батьків Олександр Стрельбицький подарував у цю церкву маленький ручний хрест у срібній оправі.

За даними М.З.Петренка до нашого часу залишилося тільки дві роботи Самсона Стрельбицького. Це срібна оправа до ікони "Успіння", 1813 р. Вона вирізняється майстерністю виконання рослинного орнаменту, в якому відчувається вплив стилю класицизму (МІКУ, ДМ-1465). На оправі є клейма двох майстрів-монограмістів - "СС" і "ГК", що дуже рідко зустрічається на київських виробах першої половині ХІХ століття.

Крім срібної прикраси до ікони "Успіння", до творів Самсона Стрельбицького М.З.Петренко зарахував потир 1823 р. з вкладним написом Варлаама Кринецького (МІКУ, ДМ-423). У цьому виробі позолочена чаша потира оздоблена ажурним кожухом і трьома медальйонами з традиційними зображеннями "Деїсуса". Круглий піддон прикрашено карбованими знаряддями "страстей", які розміщені в медальйонах, оточених рельєфними вінками і з'єднаних між собою гірляндами з квітів і листя.

Знайомство з фондovими матеріалами дозволили виявити ще декілька предметів з клеймом монограміста "СС". Це срібний піддон від хреста 1803 р. з вкладним написом ієрея Петра Васильєва у церкву св.Володимира (МІКУ, ДМ-4782). М.З. Петренко вважав, що цю роботу виконав київський майстер Семен Сурян. Але ця думка не має підтвердження. Крім інформації про те, що він був записаним до київського срібного цеху і на протязі 1811-1825 років регулярно сплачував податки, відсутні дані про те, що майстер займався золотарським мистецтвом. Аналіз клейма на срібному піддоні свідчить про те, що воно повністю збігається з клеймом на вищезгаданих виробах, які М.З.Петренко вважав творами Самсона Стрельбицького. На них, як і на піддоні від вкладного хреста П.Васильєва вибиті клейма у вигляді прямокутної рамки з літерами "СС", між якими є крапка. Такий збіг

свідчить про те, що всі ці предмети створені одним майстром.

До кола робіт монограміста “СС” можна віднести гладенький срібний корячок з фігурною ручкою (КПЛ, М-165), який замовили для помину “раба божого Афанасія”. Клеймо цього майстра зустрічається на піддоні, який прикрашено карбованими завитками в стилі рококо. Манера виконання декору цього твору нагадує оздоблення піддону від хреста, зробленого цим ювеліром у 1803 р.

До нашого часу зберігся середник від євангелія роботи майстра “СС”. В центрі зображена композиція з “Голгофою” в оточенні численних знарядь мук Христових (МКУ, ДМ-1420). Над нею виконано Все-видяче око у саяві. Медальйон прикрашений чітким рослинним орнаментом у вигляді виткого стебла з листям, що підіймається знизу до гори від квітки по обидва боки.

Одна з найбільш пізніх робіт майстра “СС” відноситься до 1825 року. Це литий позолочений хрест з вкладним написом Петра Васьковського (КПЛ, М-819). На лицьовому боці хреста виконано традиційне “Розп’яття”, на зворотному - зображення Богоматері Печерської. За мотивами орнаментики цей виріб нагадує попередні твори монограміста “СС”.

Слід підкреслити, що усі вищеназвані роботи цього майстра відзначаються недотриманням пропорцій та невисоким рівнем виконання. Дешифрування клейма “СС” зробити дуже складно, тому що в першій половині ХІХ ст. у Києві працювали крім Самсона Стрельбицького ще два ремісника, які входили до складу срібного цеху. Це Семен Сурян, про якого практично не залишилося ніяких даних щодо виконання ювелірних предметів, а також Степан Скрипчинський. З архівних джерел відомо, що ім’я останнього згадувалося у списку київських золотарів,

а також, що він виконував різні культові вироби на замовлення Києво-Печерської Феодосієвської церкви, отримуючи за них невеликий гонорар. Вивчення цехових документів і творів київських майстрів переконують в тому, що на той час пробірна палатка не дозволяла ремісникам мати однакові клейма. Це пояснювалося необхідністю суворого контролю за діяльністю сріблярів і прагненням уберегти ринок від появи неякісного товару. У разі збігання імені та прізвища ювелірів їхні клейма повинні були розрізнятися формою щитка, написом ініціалів латинськими або слов'янськими літерами. Іноді на виробах зустрічається клеймо з повним написом прізвища.

Зіставлення інформації про досить вигідні контракти високооплачуваного купця Самсона Стрельбицького - "надвірного майстра срібляних справ" Києво-Печерської лаври, Софійського собору й Михайлівського монастиря - з творами монограміста "СС", які відзначаються дуже низьким рівнем виконання, можна зробити деякі висновки. Цілком імовірно, що ці предмети культового призначення були зроблені Степаном Скрипчинським. Що стосується творів Самсона Стрельбицького, то можна припустити, що вони були перетоплені під час кампанії по вилученню церковних цінностей у 1922 році.

Після смерті Самсона Стрельбицького ювелірну майстерню очолив його син Олександр, який "з дитинства" навчався золотому, брильянтовому ремеслу у С-Петербурзі. Як зазначалося вище, у 1822 році він зробив на замовлення Києво-Печерської лаври разом із своїм батьком одну з перших робіт. Це славетна коштовна оправа до ікони Успіння Богородиці, котра була пишно оздоблена дорогоцінними вставками з каменів.

Нове замовлення він отримав від лаври у 1824 р. В цей час йому доручили зробити архієрейську митру, яку він прикрасив 353 діамантами, 114 алмазами, 296 рубінами, 76 смарагдами. Передбачалося, що поверхня виробу поміж вставками з каменів буде оздоблена перлинами. Цікаво, що ця робота доручалася майстриням з Києво-Флоровського монастиря, які славилися вишуканими виробами.

Протягом 1823-1824 років Олександр Стрельбицький співпрацював з Михайлівським монастирем, виконуючи золоті хрестики і кільця, котрі продавали віруючим біля труни з мощами св. Варвари. Аналогічні вироби він зробив у 1827 р. Можливо, що деякі з цих творів були подаровані імператору Олександру та знатним вельможам, які супроводжували його під час подорожі.

З письмових джерел стало відомо, що у 1825 р. Олександр Стрельбицький закінчив роботу над діамантовою панагією, яка була замовлена Афанасієм Чигиринським, єпископом Михайлівського монастиря. На той час цей твір було оцінено у суму 2800 карб.

Крім Лаври й Михайлівського монастиря ювелір працював на замовлення Софійського собору. У 1832 р. він підписав контракт на виготовлення срібної раки для священнослужителя Макарія. Для створення цієї роботи майстер витратив понад 2 пуди 39 фунтів срібла. На протязі 1833-1834 років Олександр Стрельбицький займався також чищенням церковного срібла - німбів з ікон, лампад, євангелій, репід, кадьниць та інших речей. Крім цього він зробив позолоту ризи до ікони Спасителя, витративши на цю роботу 97 церковних червінців та 28 власних монет. Пізніше він виготовив разом з Миколою Діаментом позолоту срібної оправы до ікони Богородиці.

Архівні матеріали знайомлять з останніми контрактами Олександра Стрельбицького. У 1834 р. він дав

зобов'язання зробити для Києво-Печерської лаври срібну шату до ікони святителя Миколи і виготовити срібну ризу на ікону Успіння на замовлення донської поміщиці Дячкіної для Успенського собору. З письмових джерел стало відомо, що він не створив ці вироби у зв'язку з тим, що у 1836 році несподівано виїхав до Могильова, залишивши у Києві величезні борги. Усю відповідальність за них взяв на себе його рідний брат Федір Стрельбицький, якому довелося понад 21 рік вирішувати фінансові претензії різних мешканців міста, а також Києво-Печерської лаври, яка подала на Олександра Стрельбицького позов в київський повітовий суд з вимогою повернути 1186 карб. 90 коп. З запису у церковній книзі за 1859 р. стало відомо, що врешті-решт лавра "сповна" отримала гроші від Федора Стрельбицького.

На жаль, писемні джерела, які залишилися до нашого часу не дають повної уяви про подальшу творчість і життя Олександра Стрельбицького після його від'їзду з Києва. Безвісний кінець талановитої людини, трагічна доля його спадщини, бездумно знищеної у запалі боротьби з церковним мистецтвом у 1922 р. залишили лише біль непоправної втрати. Усі твори Олександра Стрельбицького були розібрані на складові частини, які призначалися для перетоплення коштовного металу та для продажу дорогоцінних каменів.

Т.Е. РОМАНОВСКАЯ

Музей исторических драгоценностей Украины

ШКОЛА ИСКУССТВ И РЕМЕСЕЛ “БЕЦАЛЕЛЬ” И РАБОТЫ ЕЕ МАСТЕРОВ В СОБРАНИИ МУЗЕЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ДРАГОЦЕННОСТЕЙ УКРАИНЫ

Наряду с прекрасными образцами еврейского церемониального искусства XVIII-XIX ст. в МИДУ представлены, очевидно, одни из лучших образцов, сделанные в первой четверти XX ст. в Иерусалиме мастерами известной Школы искусств и ремесел Бецадель. Школа имела своей целью создать современный стиль в традиционном еврейском искусстве. Она была основана в 1906 г. известным скульптором, выходцем из России Борисом Шацем. Ему было немногим более 20 лет, когда он оставил свое традиционное еврейское обучение и работу со скульптором Марком Антокольским в Париже. В 1895 году Борис Шац становится придворным скульптором Принца Фердинанда в Болгарии и основывает Королевскую Академию искусства в Софии. В 1903 году состоялась встреча Шаца с Теодором Герцлем, после которой он стал ревностным, идеальным сторонником сионизма. Шац предлагает создать школу еврейского искусства со своим стилем, обликом, настроением, план которой в общих чертах он представил в 1905 году на Сионистском конгрессе. Вскоре после этого в 1906 году, он переезжает в Палестину и основывает школу искусства в Иерусалиме. Название “Бецадель” (Веселаил) дано по имени библейского мастера, которого Моисей назначил главой мастеров, соорудивших Скинию, Кочег и священную утварь, а также одежды для священников (Исход 31: 1-11, 36-39). “И говорил Бог,

обращаясь к Моше так: “Смотри, призвал я Бецалеля, сына Ури, сына Хура, из колена Иегуды и наполнил его божественным духом, мудростью и разумением, и знанием, и талантом к любому ремеслу: искусно ткать, работать по золоту и по серебру, и по меди, и резать камни для вставления в оправы, и резать по дереву, к занятиям всеми ремеслами” (Исход 36: 1-6) “и талантом руководить другими одарил он сердце его (Исход 35-34). Таким образом первый еврейский художник (мастер) дал свое имя первой еврейской школе искусств.

Шац стремился объединить искусство и ремесла, и создать имеющий силу стиль искусства для современной еврейской нации. Он прививал (объединял) европейские приемы техники к ближневосточным, традиционной еврейской иконографии. Европейский опыт Шаца сказывался на Jugendstil или Art nouveau в пикантности его пестрых, чрезмерно пышных творениях. Школа производила необычайно широкий спектр предметов из различных материалов в различных техниках: золото, серебро, бронза, медь, латунь, всевозможные их комбинации, текстиль, включая ковры ручной работы, плетенные и расписанные или печатные, (штамповка) ткани; живописные и печатные работы; почтовые и поздравительные открытки, работы из дерева и эмали, фотографии, скульптуру в металле и камне.

Несмотря на финансовые проблемы, школа продолжала существовать даже после смерти Шаца в 1932 году во время его миссии за границей. В период своего расцвета школа совмещала замыслы и работы мастеров, выпуская тысячи изделий, начиная от тщательно разработанных церемониальных предметов до ювелирных изделий и даже портсигаров. Большинство предметов имеют клеймо в виде надписи “Bezalel” и иногда также “Jerusalem” на английском языке либо иврите, некоторые

имеют именное клеймо мастера. Изделия "Bezalel" обычно игнорировали и даже презирали вплоть до 60-х годов. Лишь в последнее время ситуация изменилась. Чем больше проходит времени, тем больше внимания на них обращают, тем больший интерес они вызывают. Сейчас они в почете. Частично, это результат повысившегося интереса к искусству модерна Art nouvea. В 1980-е годы Музей Израиля в Иерусалиме организовал большую выставку, издан каталог, который дает возможность познакомиться с историей школы "Бецалель". Школа была желанной и оригинальной попыткой обеспечить художественный ренессанс, возрождение еврейского национального самосознания. Отличительная черта созданного стиля, даже в наше время, - это масштаб его преуспеваемости.

В ноябре 1969 г. Школа искусства и ремесел Бецалель получила статус Академии (Академия Бецалель). В настоящее время школа находится под эгидой Национального совета высшего образования. Диплом, присуждаемый после четырех лет обучения, эквивалентен степени бакалавра искусств. При школе Борис Шац основал в 1906 г. и музей, положивший начало музейному делу в Израиле, основанный как многоотраслевой (не только художественный), в 1920-х годах ставший самостоятельным, а с 1965 г. - в составе Музея Израиля в Иерусалиме.

Следует отметить интересный факт. В Музее Израиля в библиотеке в разделе памяти Рухомовского хранится письменное посвящение Борису Шацу. А в коллекции Музея есть копия тиары Сайтафарна, сделанной на костяной пластине студентами Бецалель. Три свои золотые работы Рухомовский послал для экспонирования в Музее Бецалель, но они были украдены в предположительно переплавлены в 1952 г. (см. S. Shichor:

Убийство искусства в Бецалель, апрель 1953 г. (Иврит). (миниатюрная мезуза, вложенная в футляр в виде указки для Торы, хранящейся в крошечном Toga ark; миниатюрная тиара, декоративная рамка).

Во время I-й Мировой войны школа была разрушена, и Шац вместе с другими еврейскими общественными деятелями был задержан в качестве заложника турками. После войны школа была вновь открыта. С помощью средств Еврейского Национального Фонда, Еврейского Агенства и Мандатного правительства в 1935 г. был основан "Новый Бецалель", как учреждение отдельное от Музея. Финансовая поддержка поступает от правительственных учреждений и Американо-Израильского культурного фонда.

Наибольшее влияние Бецалель было в Палестине, где ближневосточные мотивы были везде, во всем, и легко преобразовывались. Еврейские мастера, которые работали, например, в Америке, избирали разные способы выражения еврейского мотива в своем искусстве. Наиболее выдающимся мастером был Илья Шор, который не получил большого признания при жизни, но сейчас его работы высоко ценятся. Он, подобно Шагалу, черпал вдохновение из Библии, еврейского фольклора и жизни в местечке в Восточно-европейской диаспоре, духовного сказочного мира. Шор работал вручную, используя традиционные методы и инструменты. Его прекрасные работы включают фигуры людей, птиц, животных, рыб, очень часто сочетая надписи на иврите либо идише в дизайне. Он часто работал по специальным заказам, которые делал, в основном, из серебра, иногда из золота, иногда в комбинации. Все его работы имеют его символ, клеймо - голубь в полете. Шор был также художником, графиком, однако основные его достижения относятся к металлу. Особый интерес представляет серебряный бсамим в виде

башни, сделанный Ильей Шором в 1948 году по заказу Чарли Фейнберга (пионера в коллекционировании предметов иудаики). Бсамим изобилует символическими изображениями, присущими народному искусству, в этом отношении Илья Шор подражал Шагалу. С этим бсамим связаны два рекорда. В декабре 1984 года на аукционе Sotheby's коллекционеры отметили качество и важность этой работы, когда он был продан за 88 тысяч долларов. Это была рекордная плата за бсамим во-первых, и как за предмет церемониального искусства XX столетия, во-вторых. (см. Jay Weinstein. A collectors' Guide to Judaica. - London, 1985. - P.224. - № 296).

Другой существенной силой в иудаике 20-го столетия был Людвиг Уолперт, который родился на стыке столетий вблизи Хейделберга. Он учился скульптуре и металлопластике в Школе искусств и ремесел во Франкфурте-на-Майне, в 1933 году эмигрировал в Палестину, где в 1935-1936 гг стал профессионалом металлопластики в Новой Бецалель. В 1956 г. он уехал в Нью-Йорк, где основал Тову Pascher Workshop в Еврейском Музее. Там он обучал ювелирному делу новое поколение мастеров, работающих в различных техниках. Большинство церемониальных предметов изготавливали из серебра и лагуни. Наблюдается явно выраженное современное течение, характеризующееся отсутствием орнаментики, элегентностью, чистыми, стройными линиями. Его творения - полная противоположность работам Шора, которые явно изобилуют декором. Уолперт производил внушительное количество изделий каждого образца, в отличие от уникальных шедевров Шора. И понятно, что они дешевле, хотя некоторые изделия сделаны в незначительном количестве и даже в единственном экземпляре. Каждое изделие имело четкую марку - клеймо с его именем в названии Тову Pascher Workshop./New York. Типичной

работой Людвиг Уолперта является пара серебряных субботних подсвечников, сделанных им в 1960 году в Нью-Йорке (высота 38 см). Интересно и композиционное решение Уолперта, явного модерниста: чистые линии и геометрический орнамент, архитектурная форма, высокий уровень качества и простота дизайна. Стоян подсвечников образован еврейскими буквами, которые формируются в интегральную часть конструкции (см. p.224, № 297).

Еще один известный мастер Моше Цабари родился в Израиле в 1935 году и учился в Бецалель. В 1961 г. он уехал в Тову Pascher Workshop, где до сих пор преподает и работает как мастер, живущий на работе. В союзе с Уолпертом Цабари производит широкий спектр еврейских церемониальных изделий из серебра.

Многие мастера, работающие сегодня с еврейским церемониальным серебром, производят изделия, которые со временем будут цениться не менее, чем антиквариат. Конечно, исследователи иудаики не должны игнорировать категорию изделий, которые продолжают традиции, существующие веками в еврейском мире.

В Коллекции МИДУ, можно с уверенностью сказать, представлены лучшие образцы еврейского церемониального серебра первой четверти XX ст. школы Бецалель. Это серебряные бсамим (ДМ-7374), мегилат Эстер (ДМ-7406) в сканном серебряном футляре, указка для чтения Торы (ДМ-7350). Они содержат клеймо в виде надписи, включенной в декор "Сион. Бецалель. Иерусалим". Эти предметы несут ярко выраженный отпечаток своего времени - навязчивую манерность стиля модерн. То было время, когда авторское начало стало превалировать над традицией. Однако следует отметить достаточно высокий уровень технического исполнения сканного рисунка. Очевидно, предметы были завезены из земли Израиля в начале XX ст., о чем свидетельствует

клеймо для заграничних изделий на таможне 1908-1926 гг. Но, наверное, более важным является тот факт, что местом их создания был Иерусалим, что само по себе придает этим предметам элемент святости и почитания.

І. В. ВАЙНТРУБ

Музей історичних коштовностей України

БІБЛІЙНИЙ ОБРАЗ “СВІТЛА” І ЙОГО ВТІЛЕННЯ В СИСТЕМІ ХРАМОВИХ СИМВОЛІВ

Вже в перших рядках Біблії перед читачем постає образ “світла”. Так, в книзі “Буття” (Брейшит, гл.1:1-2:3) Старого Завіту вказується, що коли бог створив Всесвіт, перше, що можна було відрізнити в створеному світі - це світло. Світло тут трактується, як початок творення, початок розвитку, причому це світло відрізняється від того, що виникає як світлове випромінення сонця. Світло покликане розсіяти темряву, що вкриває поверхню безодні на початку творення (під безоднею мається на увазі товща вод над поверхнею землі).

Особливе значення надається поняттю “світло” в Каббалі¹. Тут божественне світло постає саме як явлення бога-творця, тобто здається “шхиною” - присутністю. Згідно з Каббалою до початку творення було тільки вище, все собою заповнююче світло і не було вільного

¹ Каббала (давньоєвр. “переказ, традиція”) - релігійне вчення, за яким Писання представляється збірником тайних откровень божества, а весь світ - продуктом еманациї, тобто “витікання” божества.

незаповненого простору - тільки безмежне, рівне світло заливало собою все. Коли ж бог вирішив створити світи та людей, він скоротив сам себе, тобто стиснув світло навкруги центральної крапки; тоді ж навкруги утворилася порожнеча; далі від безмежного світла простягнувся прямий промінь того ж нескінченного, яке створило всі світи.

Чуттєве сприйняття людини виділяє в понятті "світло" дві характерні ознаки - блиск (або сяйво) і таку його якість, як прозорість.

Перша якість світла - його блиск, сліпучий блиск виступає в Старому Завіті як метафора "Слави божої".

В книзі "Вихід" про це сказано так: Моїсей "зійшов на гору Сінай і покликав він (бог) Моїсея на сьомий день з хмари. І з'явилася Слава Бога у вигляді вогню пожираючого на вершині гори на очах у синів Ізраїля". І далі говориться: "... І закрила хмара намет окровення (Скинью), і Слава Бога наповнила намет. І коли піднімалася хмара над наметом - відправлялися сини Ізраїля в мандри свої... Хмара стояла над наметом окровення - вдень, і вогонь можна було побачити в ньому (наметі) вночі на очах у всіх синів Ізраїля під час усіх їхніх мандр"; вказуючи шлях народу під час мандр, бог "йшов ... вночі в стовпі вогненному, щоб світити їм..."

Ідеальним матеріальним втіленням першої якості світла - його блиску, символом "Слави божої" стало золото зі своїм специфічним сліпучим і разом з тим ніби "важким" блиском, відоме з давніх давен як благородний метал, що не змінюється і не руйнується від часу. Ось чому золото і тільки золото було використано для прикрашення інтер'єру стародавнього Єрусалимського Храму.

Згадаємо Іосифа Флавія ("Іудейські старожитності"): "... всі стіни храму усередині були позолочені..."

так, що весь храм сяяв і засліплював очі відвідувачів багатством всюди розлитого золота. Також і підлога храму була виложена позолоченими плитами ... Взагалі, всередині не було жодного предмета, який не був би визолоченим” (це стосується і храмових предметів: славнозвісної Менори - храмового світильника, жертвового стола для “хлібів пропозиції” і жертovníка для куріння фіміаму).

Можна тільки уявити собі всю феєричність видовища, що відкривалося священникам при вході в святилище, освітлене вогнями Менори; всюди засліплюючий вогняний блиск золота, жовтий, або навіть ледь-ледь червонуватий, відливаючий міддю, - і нічого, окрім цього засліплюючого блиску...

(До речі, тут можна згадати, що, коли було відкрито поховання фараона Тутанхамона в 1922 р. експедицією Картера і Карнарвона, там знайдено золото ще ніколи до того не баченого кольору - світло-червоного. Цей колір спочатку навіть поставив спеціалістів у глухий кут, аж поки за допомогою аналізів було з'ясовано, що такий колір золоту надає окис заліза. В зв'язку з цією інформацією можна припустити, що такого кольору було золото у святилищі Єрусалимського храму.

Не можна також не відмітити і семантику частин одягу першосвященника, на що вказував сам Іосиф Флавій. Золоті нитки, вплетені в тканину ефоду (верхньої ризи першосвященника) нагадували про світло, що всюди проникає, а золотий вінок на головному уборі уособлював сяйво, що постійно оточує бога.

Вчення про божественне світло здобуло подальший розвиток і в ряді праць християнських мислителів.

Так, у працях Псевдо-Діонісія Ареопагіта (неоплатоніка, котрий пізніше прийняв християнство, і був учнем Дамаскія - одного з останніх представників афінської

неоплатонічної школи), а саме в його книзі “Про божественні імена” говориться про природу бога, що несе світло, яку навіть не можна виразити, а в “Небесній ієрархії” описана гармонійна, еманційна структура творення, єднання бога в трьох особах і просування від “божественних принципів” по дев’ятисходовій ієрархії янголів. Псевдо-Діонісій ототожнював бога з духовним світлом і “Добром” - словом, яке позначає “вершину божественності”. Бог як “Добро” є “Архетипове світло, що стоїть вище будь-якого іншого світла”. Він “дає світло всьому, що може його прийняти ... і він є міра всіх істот і їх Принципу вічності, число, порядок і єднання”, тобто “світло” тут виступає як абсолютна метафора бога. Про це говорить і Перше Послання Іоанна: “бог є світло, і нема в ньому ніякої темряви”.

Поняття “світло” в славнозвісному Апокаліпсісі Іоанна Богослова ототожнюється з двома його основними ознаками: блиском і прозорістю. В описі Небесного Єрусалиму говориться: “... місто було чисте золото, подібне до чистого скла ... Вулиці міста - чисте золото, як прозоре скло”.

І знову перша якість світла - його блиск асоціюється з золотом, його пламеніючий блиск уособлює “Славу божу” і Новий Єрусалим. Тут можна згадати також і про те, що немовляті Ісусу приносять в дар “золото ... як царю”, тобто золото, його блиск нагадує і про істинного месіянського царя.

Ця перша якість світла і його уособлення - блиск золота втілювалося в широкому використанні золота при прикрашенні православних храмів. Це - і золото бань, які, “як нутрощі небес”, випромінюють “світло”, і золоті фони мозаїк і фресок в інтер’єрі храмів, і золото храмових предметів, і золоті нитки одягу священнослужителів.

Інший шлях для уособлення поняття “світло” був прийнятий на Заході, в готиці. Тут використана друга якість світла - його прозора ясність, - ясність, що, як духовний символ бога, розкриває світ для бачення і пізнання, робить буття прозорим і виявляє межі речей.

В філософській моделі божественного світла, відтвореній у формах і конструкції готичних соборів, тріумфують вітражі, тобто принцип “прозорості скла” - другої частини емблеми Небесного Єрусалиму з Апокаліпсису Іоанна.

За Тертулліаном ² до всякого початку бог існував один, складаючи сам для себе і свій світ, і свій простір, і свою спільність. В самому собі він мав свій розум (*ratio*). Мислячи з цим розумом, він створив з нього слово (*sermo*), тобто слово виникло в результаті акту божественного творення, внутрішньої бесіди бога зі своїм розумом. До створення світу він мав в собі розум, а в розумі - слово. В Писанні слово виводиться, на думку Тертулліана, під іменем Премудрості (*sophia*) - другої особи (*secunda persona*) бога. Тоді ж коли бог промовив: “хай буде світло” - це слово набуло своєї форми (*species*) і краси (*ornatum*), “звук та голос”. Дух же став третьою складовою особою, що започатковується від батька через сина, як плод через стовбур дерева є третьою сходинкою по відношенню до кореня, або світло через промінь - до сонця. При народженні Ісуса слово не перетворилося (воно тоді б змінило свою якість), а одяглося плоттю.

У вітражному склі знайшла відбиток думка Тертулліана про єднання в трьох особах природи божественного світла: світлова, абстрактна сутність (бог-отець); ефемерна матерія вітражного скла (слово-

² Тертулліан - ранньохристиянський мислитель (народився біля 155 р., помер після 220 р.), що стояв на початку церковної латині.

премудрість-sophia), освітленні образи людини і природи в інтер'єрі храму - Ісус Христос-боголюдина, бог-син.

Божественна еманация, згідно з середньовічним мисленням, концентрувалася в коштовному камінні та в металах, тому світло в інтер'єрі готичних соборів, що летється через кольорове вітражне скло і нагадує гру коштовних камей, що міниться всіма барвами, отожднювалося ще з одним баченням Небесного Єрусалиму з Апокаліпсиса Іоанна: "... Місто розташоване чотирикутником ... Стіна його збудована з яспису. Основи стін міста прикрашені усяким коштовним камінням..." Створенню цього уявлення сприяв і простір навкруги вітара, що заповнювався коштовним камінням і золотом.

Література

1. Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Византия. Южные славяне и Русь. Западная Европа. Сб. статей. - М.: Искусство и культура, 1973.
2. Бычков С.С. Эстетика поздней античности. II - III века. - М.: Наука, 1981.
3. Иосиф Флавий. Иудейские древности. - Мн.: Беларусь, 1994.
4. Лайтман М. Кабала. Тайное еврейское учение. ч. 1-3. - Новосибирск, 1993.
5. Dionysius the Areopagite. Nhe Divine Names (Surrey, England: Shrine of Wisdom), 1957.
6. Dionysius the Areopagite. Mystical Thelogy and the Ctlestial Hierarchies (Surrey, England: Shrine of Wisdom), 1965.
7. Tertulliani Qvinti Septini Floretis Opera. - Pl, 1855, t.1,2 CSEL, 1890-1942, vol. 20, 47, 69, 70.

МАТЕРІАЛИ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Комп'ютерний набір здійснено
у відділі історії ювелірного мистецтва
Музею історичних коштовностей України

Макет та художнє оформлення: М.В.Русяєва
Комп'ютерний набір: С.А.Березова, Л.С.Клочко,
М.В.Русяєва

